

СУЧАСНІСТЬ

ЧЕРВЕНЬ 1979 — Ч. 6 (222)

В. ВОВК: МЕАНДРИ; ЧЕРЕВИКИ

У. САМЧУК: ОФФЕНБАХ, 1945

Ю. КОЛОМИЄЦЬ: ШІСТЬ ПОЕЗІЙ

І. КОШЕЛІВЕЦЬ: З ІСКРОЮ ДОНКІХОТСТВА

В. ВИТВИЦЬКИЙ: ЛЮДКЕВИЧ ЗБЛИЗЬКА

325: LAS GOYESCAS DE KIEV

РОЗМОВА З В. МОРОЗОМ

К. ЛЮБАРСЬКИЙ: ЛИСТ БОГУСЛАВСЬКОМУ

В. ГРИЩКО: СОБОРНІСТЬ І ВСЕУКРАЇНСТВО

Б. БОЙЧУК: ЦІКАВИЙ ЛИСТ

"SUČASNIST" — JUNI 1979

KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2

НОВІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

МАРІЯ ГОЛОД

ЧОТИРИ ПОРИ РОКУ

Мюнхен, 1978. 128 ст. Обкладинка Віри Юрчук.
Збірка поезій.

Ціна 4.00 ам. дол.

ЮРІЙ ТАРНАВСЬКИЙ

ОСЬ, ЯК Я ВИДУЖУЮ

THIS IS HOW I GET WELL

Мюнхен, 1978. 128 ст. Обкладинка Юрія Соловія.

Збірка поезій українською і англійською мовами.
Вступна стаття Віталія Кейса.

Ціна: 4.00 ам. дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати
на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

у США:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЧЕРВЕНЬ 1979

Ч. 6 (222)

РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Редактор: Юрій Шевельов.

Заступник редактора: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький, Надія Світлична.

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.

Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

ПОЕЗІЇ І ПРОЗА

Віра Вовк

МЕАНДРИ

вії засипують море
по небі торочаться
райські птаці в полум'ї

ця певність мушель
ця тиша з шемору
в перлямутрових вухах

я знайшла копаючи берег
у чорних дзбанах любовні фігури
від світанків буття

море гналося й перегнало
на моїй плоті тисяча пальців
зачаття бога

★

за Дафною дзвонять дзвіниці
від бога
з блискавкою в корі
під вінком
вогонь по стьожках

★

канна зарана
китайка в вітрі
фенікс у танці
водограй крові
в зелених лезах
земельна рана
серце навстіж

★

цей вітер що перестрибує
цей дощ із довгим волоссям
подати руку

я випила плинну зорю
на кожний мій палець
сідає пташка з золотим горлом

★

не тоскно
в цистерні під ребрами
спить шакал
так у пустелі сфінкс
цей притулок
хай сніться золоті саркофаги
не будіть

★

за цими дюнами
над дзеркалом солончаків
парки долю з клоччя на дереві
ще тільки виткати це рядно
і будь жорстокий Боже

★

зернину маку
з зерен пшениці
шорстку солому
щоб зібрати хліби
дванадцять братів журавлями
з північним вітром
грудьми об шиби
сорочки до світанку
нашиваю криваві пацьорки
кинути по сорочці
і найменший не залишиться
з чорним крилом

★

розбитий місяць
у калейдоскопі собору
бурбонські лілеї в парку

★

рану
поєну мухомором
гумус пороків
на вовчі ягоди
освятити

★

літо вливається
в моє дозрівання
спокійною флейтою
подивилося
в вічі жорстокости
полонило її як полонить
картина з вагітною жінкою

★

драбина Якова
сходять смугляві ангели
несуть цілющу воду
в коронах з бляшаних пушок

★

по скалках місяця
де материне дерево
пригорни мене
воно фіялкові зорі
зелені думки
свічка скапує темним медом
тіні із світла
в коронах з білого хліба
я спитала б у них
про темні місця в житті
про те що робити
їх мова
відгомоном у горах
сіризна очей
тліє ватрою в полі
треба самою йти
питатися власної глини
дерево не проведе

★

глину суху
цю плоть мою
тлом ікони
розчини світлом
спали всі запони
мого єства

ЧЕРЕВИКИ

Бразилійське прислів'я каже: "Я плакав, що не мав черевиків, доки не зустрів людину без ніг".

Це прислів'я правило мені за підпору довгі роки, аж ось останнім часом починає зростати в моїй пошані образ черевиків. Не йдеться тільки про ту картину, що її малював Ван Гог. Ідеться про різні черевики. Ті, що в Арабії називають капцями, в Римі — сандалями, на Гуцульщині — постолами, на Бойківщині — ходаками, на Поліссі — личаками, в багатого — чоботами, в бідного — валянками і так далі. Всі вони сповнені поезією, мітмами, народною мудрістю, прикрашають історію, стають мовчазними свідками дійсності.

У казці, кіт походить в червоних чоботах, а хто в чіпку родився, може придбати летючі капці або семимилеві чоботи. Як Попелюшка могла б одружитися з князенком, якби не скляний черевичок? Бідний обдурив чорта, що сипав золоті дукачі до чобота без підшви. Натомість Алешандре, персонаж Грасіліяна Рамоса, встромив ногу в чобіт, але халява не кінчалася: в темноті він намагався взутися в... боа з роззявленою пащекою! Марко Проклятий був засуджений зносити свої залізні черевики, а сарак Абу Касим ніяк не міг позбутися своїх латаних капців, і вони стали його невідкличною долею.

Німецьким дітям свят Микола ховає дарунки в черевики, тореадори п'ють вино з черевичків дам у чорних мантильях.

В нашій народній пісні бідна дівчина жаліється: "Якби мені черевики, то пішла б я на музики", а ще є така купальська, де добрі люди радять Миколі роззутися та йти до Ганнусі босим, щоб на його підківки не гарчали сільські собаки.

Відомо, що Сократ ішов на гостину до Агатона взутий, доказуючи так, що шанує щедрість господаря. Гайнріх IV, натомість, ішов до Каносси босий поцілувати пантофлю папи Григорія. Се-

мен Палій давав лиха своїм закаблукам від Подолу в Києві до Межигірського Спаса, а Скворода носив свої черевики на кілку, щоб довше тривали.

Кльоделів сатиновий черевичок доні Пруеси наробив багато галасу, зворушив Іспанію, розгойдав океан, стряс небо й пекло. Король Абу присягався на свій зелений капець, а колишній президент Бразилії, Жусцеліно Кубічек — земля йому пером — роззув черевики при відвідинах Кім Новак, яка прийшла до палацу боса. Якщо це має якесь символічне значення, то, певно, те, що парагвайське військо напівбосе, такого значення не має.

Черевики — багатослові в своїй мовчазності, так своєю присутністю, як і відсутністю. На узбережжі моря в штаті Ріо-де-Жанейро рибалки розпорили черево акули і знайшли там пару жіночих черевиків.

Або ще одна макабрична історія: бразилійська преса повідомила про трагічну смерть одного свого інтелектуала-реформатора, спірну особу з великим розумом і такими ж ідеалами. Одні його обожали, другі — ненавиділи і заздрили йому. Ходить вість, що він вийшов з мешкання до праці з течкою і парасолем, відчинив двері ліфту і впав у порожнечу. На дні шахти знайшли його бездушне тіло, течку з книжками і парасоль. Бракувало тільки черевиків...

Однак існують ще, на щастя, ввічливі епізоди з черевиками, а такі трапляються в колоніальному містечку Кабо Фріо, що значить "Холодний Ріг", з огляду на свої буйні вихри, які несподівано зриваються, і на щедрі дощі, що перетворюють дороги на болотяні рови.

Мої знайомі проводять літо в білій віллі серед кокосових пальм. У них є мала донечка і чорна проворна няня з колотілкою замість язика.

Раз якось по полудні закрався до них злодій. Господарі спочивали після обіду. Злодій підкрався сходами на перший поверх, узяв радіо і на всякий випадок обгорнув його рушником малої Лейлі. Коли він якраз хотів висмикнутися, вийшла йому назустріч няня з великою дерев'яною ложкою, бо в кухні саме смажились конфітури з жаботікаби.

— Ти якого біса на сходи дряпався? — озвалася до нього няня.

— Я... я прийшов полагодити крант у ванні.

— До того тобі зайвий рушник моєї дівчинки! Віддай його зараз, а то тобі розтрощу голову цією ложкою, ти, драбе казенний, ти, ледащо задрипане, ти, пройдисвіте, ти, гульвісо, ти, неробо, ти, нехристе, — і вилляла на нього весь свій запас соковитих епітетів.

Злодій побачив, що з нею нема жартів, а вже особливо, що не переможе її в словесному змаганні, покинув здобич і дав ногам

знати, загубивши в поспіху на сходах свої черевики.

Всі побудилися й зійшли до залі та почали розпитувати няню, що трапилось. Серед драматизованої розповіді з'явився її головний герой — смирний і з поливою доброго виховання:

— Шановне панство, раз мені не вдалося нічого в вас украсти... чи могли б ви мені віддати мої черевики? Бо на дворі — болото...

Другий епізод відбувся однієї дощистої ночі. До автобуса, яким я поверталася до Ріо-де-Жанейро, ввійшов сердега в картатій сорочці і попросив водія, щоб збудив його в Трібобó. Опісля він закуняв у теплому автобусі. Надворі почалася громовиця, дощ лився так рясно, що зненацька шляхи перетворилися на рвучкі потоки. Коли ми доїхали до Трібобó, водій збудив сердегу, одначе той не міг висісти з автобуса, бо зробив дурницю: сівши на своє крісло, роззув черевики, які самопас помандрували між сидженнями, бо дорога — крута й гориста. За допомогою подорожніх, йому вдалося знайти при слабкому освітленні свою власність, хоч біді ще не був кінець. Подорожні з цікавістю приглядалися, як сердега намагався взутися, але його ноги напучнявіли в теплі, і його зусилля не вінчалися успіхом. Тоді почали йому припікати:

— Купив жіночі черевики!

— Три номери менші, ніж нога!

— Його ще тітка взуває...

Сердега взяв черевики в руку й хотів висісти з автобуса в панчохах, щоб нас не задержувати, одначе терпеливий водій не згодився:

— Як підете без черевиків у таку зливу? Не спішіться, я почекаю.

Коли сараці, нарешті, вдалося взутися, всі заплескали в долоні, і автобус колихався від сміху. Щасливий узутий вдячно прощався з кожним окремо, хоч усі ми були незнайомі, і бажав нам щасливого повороту додому...

Рукавиці далеко не проявляють таких широких мистецьких чи духових вимірів.

Хоч правда: різні звірі хотіли жити в дідовій рукавичці; лицар кинув свою рукавицю в лице панни Кунігунди, що наразила його на смерть серед арени; король Марк заслонив своєю рукавицею Ізольдине обличчя від соняшного проміння; Ганельон зронив рукавицю Карла Великого, а архангел Гавриїл узяв рукавицю з руки Ролянда, щоб передати її Богові на ознаку закінченого посольства...

Але хай хто інший пише про рукавиці, бо в нас у Ріо-де-Жанейро вживали давніше мережаних до театру і на концерти, але тепер вони вийшли з моди.

Черевики, тим часом, ще актуальні.

ОФФЕНБАХ, 1945

Улас Самчук

Но греки, як, спаливши Трою,
Зробили з неї скирту гною,
Він, взявши торбу, тягу дав.

І. Котляревський, "Енеїда".

Залишили Герсфельд на Гесенщині погожого дев'ятого серпня, о годині пів шостої передвечора. Того самого дня в Японії на місто Наґасакі скинуто другу атомову бомбу. Кінець Другої світової війни і початок нашої планети таборів ДіПі, тобто Displaced Persons, по-нашому, позбавлених місця осіб.

Їхали авто-колоною, напрямом захід. Стокінної потуги тягач "Гономак", п'ятитоннова його причепа, тритонновий вантажник "Дізель", особівка ДКВ, парокінний фаєтон і такої ж потужности звичайний віз. Машини йшли далеко наперед, вози кінні тягнулися десь там позаду.

Густо заселена, заліснена, загосподарьована околиця, спокійні бічні дороги, романтичні, затишні закутки. Тихо, мирно. Ніхто не цікавиться нами, ніким не цікавимося ми. Навіть машина радянських офіцерів, яку ми зустріли, без уваги проїхала мимо.

До заходу сонця ми зупинилися в селі Гальсдорф.

Ситуація унікальна. На території Європи Заходу таборує Україна Сходу. Парадокс чи посланництво? Вигнання і кара Бога?.. Але для мене це продовження мене самого і всього того, що почалося, можливо, в Орській кріпості поза Уралом і тягнеться до днів Гірошіми й Наґасакі, при чому нас тут уже стільки, що говорити про кару чи втечу вже недостатньо, бо це вже світова сцена світової гри з її останнім актом "бути чи не бути"...

І ми знаємо, що на сторожі цього нашого Бути є слово. А тому й література... І наголос на Велика. Бо хочеться підкреслити, що велика сцена і велика гра вимагають відповідного слова... Змісту, тематики, філософії, стилю... І рівня.

І, між іншим, під час моєї подорожі по таборах, приходилось раз-у-раз чути запити, чи не слід було б організувати організацію письменників. Особисто я не був цим захоплений. Нас було тут

Фрагменти початкового розділу книги Уласа Самчука "Планета ДіПі", що вийде незабаром окремим виданням.

споре число, з Західньої України виїхало майже все, зі Східньої також чимало, але на перший погляд не було видно, хто б міг цим зайнятися, а що торкається мене, то ось мій нотатник з 31-го жовтня нотує: "Влізла мені настирлива думка писати новий роман... І має він зватись «Ост»"... Два дні пізніше той самий нотатник продовжує: "Думка писати «Ост» жива й настирлива. Десь треба тільки знайти місце, щоб можна втілити її в дійсність".

Отже, яка там організація? Організація — це метушня, а мені треба спокою. У нас так мало часу і так його зумовлено, що дорога кожна година. Мій "Ост" — трилогія, величезне полотно, складна проблема, вимагається концентрації зусиль, місця і, по можливості, бути самим з собою. Несамовитий задум, я знаю, але як його уникнути? Питання, на яке не знайдеш відповіді.

Ми пробули в Гальсдорфі сливе три місяці. Село, осінь... Тривоги... Непевність, шукання місця. І загроза "родіни". Її аґентура на кожному кроці. Людей ловлено по дорогах, по приватних домах, по таборах, звожувано за колючі дроти і американськими військовими вантажниками, мов би товар, відвожувано за "залізну завісу". Це значило Сибір, каторга, рабство. Слово "родіна" стало страшаком.

І, здавалось, сліпа вулиця. Західні альянти не мали виразної лінії поведінки, залежало від кольору їх представництва, тріумфи східнього альянта запаморочували їх глузд, система людоловства в центрі Європи процвітала бурхливо.

З бігом часу становище ставало все більше і більше невиразним. Наближалась зима, лісові роботи кінчалися, інших не передбачалося, прожиття вимагало засобів, а де їх взяти? Залишався Uncle Sam. Табори. УНРРА. ДіПі. І прощай незалежність. Анкети, перевірки, але де, скажете, інший вихід? Така вже наша планета.

Що ж торкається нас з Танею, то ще за моїх відчитових поїздок, я облюбував Оффенбах біля Франкфурту на Гессенщині.

І от з початком листопада ліквідація нашого Гальсдорфу почалася. Складна, нелегка, але звична операція, за останні два роки їх таких за нами десятки. І так воно сталося. Далі, за вашим дозволом, ми дамо слово моему вірному, щоденному другові-нотатникові, до якого день за днем вносились головне з пережитого і якого дозволяємо собі тут поширити фактично і вдосконалити формально... За порядком днів, місяців і років.

Листопад

7-ме число. Середа. Табір Оффенбах. Мрячне небо. Температура плюс 10. Оселилися ми на "покищо" в перехідній кім-

натці адміністраційного бльоку з дуже невиразними виглядами на щось триваліше. Це невелика оселя, щось понад три сотні люда, в будинках адміністрації якоїсь фабрики, що її було розбито, — три двоповерхові муровані бльоки і кілька дерев'яних барачків, під контролем УНРРА і під управою нашого доброго, з часів Рівного, приятеля, колишнього управителя газети "Волинь", якої я був редактором, Степана Івановича Скрипника, а тепер, з ласки Божої, єпископа Мстислава, який це підприємство організував, спочатку як напівприватне приміщення на апровізації американської армії, для своєї похідної єпархії, але де знайшло також дах над головою чимало втікачів і недуховного стану, між якими бачимо й президента Української Народної Республіки в екзилі Андрія Лівницького з дружиною Мартою, дочкою Наталею, зятем Петром Холодним та внучкою Аплою. Як також бачимо знаного громадського діяча і політика Костя Паньківського, не менш знаного професора Романа Смаль-Стоцького, колишнього міністра Карпатської України Юліяна Ревая, громадського діяча і лікаря Тимоша Олексіюка, мистця-маляра Петра Андрусєва, літературознавця Григорія Костюка. Цього часу перебуває тут також і колишній віцемаршалок польського союму, визначний діяч знаної партії УНДО, Василь Мудрий, політик і журналіст Степан Баран... І чимало інших знаних імен, гень включно з комендантом управи, колишнім послом до союму польського від Волині, Володимиром Онуфрійчуком.

Отже, в мініятурі це історія і це фокус *Ucraina Irredenta* Петлюрівської концепції — Народна республіка, демократія, лібералізм... Останній віддих останньої демократії Європи Сходу, втиснений у цю щілинку Європи Заходу.

8 листопада. Таборовий ранок, мрячна погода, насторожена тиша. Ми довго й невігдно, без ліжок, на помості спали, повільно вставали, скудно снідали й починали черговий невиразний день. Ми тут не самі. Зараз за дверима, так само, як і ми, царствують і блаженствують Григорій і Рая Костюки з їх однорічним синочком Федором, що його кличуть Тодьо. З Григорієм Костюком ми знаємось ще з Рівного, у нас з ним багато спільних зацікавлень, приємно було їх тут зустріти, а також приємно познайомитися з їхнім Тодьом. Наша з ним зустріч відбулася так: мама держала його, дуже маленького й делікатного, на руках, побачивши мене, він так радісно до мене розсміявся, що це одразу зробило нас добрими приятелями.

Таня готує сніданок, маємо свою електричну плитку, продукти дістаємо від табору, переважно консерви від дядька Сема і дуже білий, для нас незвично пухкий, легкий хліб. Обід і вечерю дістаємо з загальної таборової кухні.

Постійно ношуся з думкою "Оста" ("Неначе цвяшок в серце вбитий"), це мене переймає, проймає, не дає спати. Сливе непосильне завдання, хочу висловити невисловлене дійство, що відбувається над Дніпром у Каневі, на тлі імперії, з запитанням, хто ми і що ми.

Але я з цим не туди потрапив. Скрізь люди, повно людей, далі за вікном без перерви дзижчить електрична пила.

9 листопада. Тут шумно, там шумно і нема не шумно. І що його робити? Говорив з начальством, обіцяють знайти для нас щось краще, але ми спізнилися. Все краще зайняте. Можливо, прийдеться їхати далі. Як не знайдеться місце для праці, — я згину.

10 листопада. Скучна, бездіяльна, порожня неділя, гвалт хочеться писати, криком кричу за місцем праці, навали думок, цілісніку ніч думав і хоч би маленький куток з маленьким столиком для себе самого. Цур тобі й пек — сатанинське наводження.

Учора ввечора і сьогодні рано відбував таборову варту. На вартівні переглядав ілюстровані старі числа журналу "Monatshefte" — єдина моя лектура за весь цей час. Багато розмов з Костюком, у нього безліч спогадів з часів Києва й Харкова, багато літературних контактів, довголітній засланець підполярної Воркути, втілення долі української людини нашого безглузлого часу, ілюстрація до моєї теми "Ост".

Вибираючися до цього табору, ми здали наші речі на залізницю. Сьогодні їздив на двірць їх забрати. У тому була також і моя "Орга". Знаменна машинка, купив її ще в Празі, як уживану, в Українському педагогічному інституті, ще десь 1933 року, тяжка і незграбна, але побувала вона зі мною в Закарпатті часів його автономії, у Рівному часів війни і тепер ось тут у цій мандрівці пустелю Аравійською. Можемо вже скоро святкувати з нею певне річчя нашого співробітництва.

Маю запрошення на доповідь до Ашаффенбурґу.

15 листопада. Ашаффенбурґ — дві години їзди потягом. Потужний, на пару тисяч з гаком "осмалених, як гиря" українських ланців, табір із сильними залишками уваги американського летунства. Обдряпані будови, заложені целюльоїдом вікна, латані й перелатані, як штани колгоспника, двері.

Учора ввечорі у великій залі першого бльоку мій виклад, розуміється, "Велика література". Понад триста люда публіки, бурхливі вітання, багато запитів, багато дискусії.

І чимало старих, близьких знайомих, а в тому і з часів Праги, як ось знана цікава малярка, скульпторка і поетка Оксана Лятуринська; пластовий, громадський і політичний діяч та

письменник Михайло Бажанський; маляр, і поет, і вояка, і полковник Микола Битинський. А розмов, а розмов... Про Ольжича, про Олену Телігу, про Київ, про Рівне... Оксана оповіла про свій арешт більшовиками в Празі, вона зовсім глуха, говорить приглушено, тепер викінчує портрет Олесея і журиться, що крім таборових приділів, не має ніяких інших прибутків, тож то їй хотілося б видати ще одну збірку поезій. Вона має вже видані "Гусли" і "Княжа емаль" і хотіла б видати книжку новель "Материнки", яку вона почала ще в Празі й уривки з якої читала, бувало, мені. Їй хотілося написати щось на взір моєї "Волині" — хроніку дуже цікавої її родини, її батько французького походження Лятур, і трьох цікавих братів, вивезених і знищених советами як українських націоналістів, а їх хутір спалили. Але хроніка це епіка, а епіка не її жанр. Вона лірик у всіх своїх мистецтвах. До того, це трагедія. Дія високого напруження.

Але досить. Вертаюсь до Оффенбаху, мій потяг відходить о 12.15 годині. До станції два кілометри пішки. А "вдома" — як "вдома". Невлаштовано, прохідна кімната, ярмарок. Про якусь працю годі й думати.

17 листопада. Заходять і заходять люди, безконечні й безконечні розмови, царство безділля, клімат непевності і страху. Хвилюють нас події табору в Мангаймі, совети намагалися вивезти людей силою, зчинилася бійка, були поранені і навіть забиті. Але "родіна" зазнала поразки, нікого не вивезено, радянських офіцерів винесли санітари на ношах.

19 листопада. Дожилися. Живемо серед руїн, сміття, грюкоту. Кімнати перебудовують для потреб канцелярії. Нам прийдеться їх залишити. Але не знаємо куди.

Учора я мав у таборі доповідь і чималий успіх. Знов таки література з тим прикметником "велика", дошкульна тема, нею живу, її ісповідую... І намагаюся в цих глухих умовах пробивати їй признання. Бо це, як казав Бальзак, та зброя, яка може зробити те, чого не змогла зробити зброя Наполеона.

Після доповіді, на квартирі Петра і Наталки Андрусевих, за чашкою чаю, гаряча і довга дискусія, що протягнулася гень за північ. Дійові особи: Смаль-Стоцький, Костюк, Андрусів... Діялоги й монологи: література, мистецтво взагалі і ціла, її еміненція, культура. Всі ми годимось, що основна причина наших неспроможностей у масштабах світу — наше політичне становище. Поневолений народ — ніякий народ. Поневолення забирає людині всі атути бути людиною. Інтелект, волю, гідність. Людину проймає параліч рабства, постає нація "всьо равно", замість обличчя — пляма, замість імени — Ікс. Німці назвали це трьома літерами "Ост".

Отже, що таке "Ост"?

Саме над цим мозолимо наші мозки.

22 листопада. Учора було знане свято Михайла... Того самого, що в Україні "приїжджає на білому коні" і приносить початок зими. Тут це ще одна причина для урочистого богослуження. Наш табір церковний найвищого чину, тому він переладований урочистими богослужбами. Церкву приміщено у колишній їдальні казарми, іконостас малювали двоє Петрів — Холодний і Андрусів, перфектні майстри цієї штуки, особливо Холодний, для якого візантійство нашого церковного стилю — плоть і дихання, чого доказом і є ця сама таборова церква. Тож то Андрусів — це скорше баталіст, козацтво-лицарство, Богун на баскому коні, тому і його святі угодники нагадують радше Байду на гаку у султана, аніж Святого Антонія з палаючим кривавим серцем. Було б добре, коли б ці таборові ікони збереглися для майбутнього... Неоцінні документи доби.

Передучора правили всеношну — єпископ Мстислав, кілька священників, архидиякон і хор під диригентством о. Івана Зайця. Учора зрання знов таке ж богослуження. І зовсім несподівано під час цього до табору в'їхало два джипи американських вояків, які йшли від бльоку до бльоку, заходили до деяких мешкань, побували в складі харчів. Збентеження, здивовання. Ніхто не питав, чого вони шукають, нічого не казали й вони. Ходили, дивилися, шукали... На подвір'ї безлюддя, у церкві спів Херувимської. По годині такого лицедіяння вояки всілися до своїх джипів і від'їхали. У таборі багато розмов і здогадів.

23 листопада. У нашому бараці Содом і Гоморра, і шкода, що в нас нема сенсу до універсализації явищ, а то б ми створили ще одну Біблію. Маємо весь реквізит. Исход. Фараона. Чермное море. Бракує лише Мойсея, який би розмовляв із самим Господом Богом, бо здається, що наші урочисті богослуження до Нього не доходять. Мої мрії писати "Ост" розвіваються і зникають, "ако дим от лица огня".

25 листопада. У таборі шумить-шумом... Наїхало вельможного панства з усіх усюдів діпівського царства видимо-невидимо, на поклик Державного Центру Української Народної Республіки, що знайшов собі місце в центральному бльоці цього оселення. Гротеск, а чи посланництво? Залежно від точки бачення і точки опертя. Наша точка і наше опертя не рахується з умовами. З висоти й глибини історії ці три літери УНР, де б вони не знаходилися, — граничний знак нашої політичної долі. Тут кінчається Русь, тут починається Україна. Те, що було в піснях, у поезії, тепер воно в реєстрах політичних метрик планети. Древня, поросла мохом Русь, розплилася в Московії, захлинулася в Азії,

розчинилася в Інтернаціоналі. Її скасовано. Вона вийшла з ладу від Петра Першого і лише за інерцією, у підробленому вигляді, проіснувала до Ільїча, щоб перейти в СРСР, роздробитися на 15 "суверенних" республік, "навіки" з'єднаних чарами ГПУ з надією, що такий гокус-покус, з наличкою "советський", замилить суть та змінить напис "Тюрма народів".

Ще може дехто з поетів, як ось "самоотверженный малоросс" М. Волошин, жити ілюзіями, що "из преступлений и иступлений востанет праведная Русь", але чим далі в ліс, тим більше дров. Чим більше тих "преступлений", тим тяжчий їх гріховний рахунок, і це було саме воно, що змусило древній Київ, "матір городів руських", урочисто й вікопомно, на площі Софії, проголосити Українську Народну Республіку і тим самим рятувати честь Руси.

УНР з Києва вигнано... Але ціна цієї операції порушила балаєнські норми. Ще за революції любили співати: "Петлюра в Бердичеві, Петлюра в Лятичеві... Петлюра в Італії і так, і так далее"... УНР стала фантомом. Вона у світі, вона в атмосфері, вона в думці, вона в глибині ночі. Ось уже скоро три десятиліття випікають її розпеченим залізом з живого тіла землі й народу, заповняють нею ями Вінниць, льодовні Сибіру, а вона є. Щось із мільйон її ісповідників знову вийшло у світ, а ось тут у цьому таборі її фокус. Самостійна, суверенна, соборна.

Сьогодні у них нарада. З Мангайму прибули Володимир Доленко, Василь Дубровський, Іван Крилов. Це харківці. Кость Паньківський, Василь Мудрий, Роман Смаль-Стоцький — львов'яни. Юліян Ревай ужгородець. Кілька десятків їм подібних... Київ, Луцьк, Чернівці. Андрій Лівіцький — президент. Залишки УНДО, ОУН, СВУ, їх завдання створити "державний центр", спільну п'ятічку діяння.

Завдання Тантала. Юна українська політика — це не лише Москва, Варшава, Прага, Бухарест, це також Кочубей, Махно, Оскілко. Хтось ніби сказав, що нам дано багато поетів, героїв, мучеників, але не дано політиків, купців, підприємців, а тим самим блискуча ідея віднови Тризуба Руси-Києва в гербі України, пишастесь у вирі патетичного віршування й шаленої дискусії, які легко переходять у вир анархії. Ситуація, яку не легше збороти, ніж силу Москви.

27 листопада. Ще одна нарада. На помешканні єпископа. Культурно-освітньої секції табору. І мені т(ки втиснули її головство. Не допомогли мої лементи. Чимало присутніх, широка програма... Мій бідний "Ост"!

Вперше, по багатьох роках, мав нагоду переглянути кілька наших заокеанських газет. "Свобода" з Нью-Джерзі, "Новий шлях" з Вінніпеґу, "Робітник" з Торонто. Українська, переважно

заробітчана, еміграція все ще жива, але відчувається, що дихає вона з останніх своїх українських легенів. Вимагається посилення і, здається, воно скоро прийде. Усі ці наші "центри" скеровані в ті простори.

30 листопада. Осінь і осінь... На землі і на небі. І також на душі. Винятковий, невловимий для вислову настроїв нашого приречення небувалого ще в історії народів Європи. Інколи здається, що це не реальність. Чому і чого ми тут? Незбагнуті примхи долі.

Відвідали нас у нашому кутку, де нема де ні сісти ні стати, Юрій Клен, який учора прибув до табору, і Неофіт Кибалюк. Клен втомлений і заклопотаний, але завжди усміхнений доброю, теплою усмішкою. І тут же погодився зачитати нам кілька уривків із своєї поеми "Попіл імперій", над якою він тепер працює, — монументальна, клясично віршована, педантично продумана тема, яка одного разу збагатить нашу шкільну лектуру змістом, стилем, думкою, ідеєю. Її історіософічна тенденція стане збагаченням національної думки, як промотора чинности і побудника до глибшого, філософського розуміння нашої проблематики.

На тлі нашої поезії взагалі, а особливо типу Олесь, про якого передучора мав доповідь Григорій Костюк, ("Олесь у світлі критики"), "Попіл імперій" є контрастом розуміння дійсности. Тужлива лірика, вираючі айстри, скорбна печаль, плачі на ріках Вавилонських у Олесь емігрантського періоду, — за Кленом це роки сатани, трагіки, катаклізму. І Біблії.

До речі — Біблія. Вечорами її читаю. Вслухаймось у її мову: "І промовив Господь до Мойсея: 'Не лякайся його [царя Ога]: бо я віддав в руки твої його й увесь люд його; і чини із ними те, що вчинив із Сигоном, царем Аморійським, що жив у Гесбоні'. І повбивали вони його і синів його, так що не зівстався ні один живий із них, та й зайняли землю його". Се бо рече Мойсей, виконавець волі Божої, у своїх Книгах Буття, і можна думати, що Гітлер нашого часу, був лиш слухняним виконавцем волі Бога Мойсея і його нащадків. Лишень Гітлер, видно, потрапив не в ті двері.

У нас увесь час людно. І багато розмов. Але де його і як його писати?

Грудень

1 грудня. "Ост". Моя тернина в серці, не можу її позбутися, в уяві люди, мова, простір... Порожнява... Політична біла пляма... Прываба для загарбників. Хочеться щось сказати мовою

літератури зі свобідної стопи вигнання... Ост... Схід... Наш схід... Схід континенту Европа... Синонім Росії... Поле експериментів марксизму.

Над таким варто подумати і варто попрацювати, тільки боюся, що в умовах ДіПі не хватить для цього віддиху. Ні стола, ні стільця, ні паперу, ні словника, ні довідника, ні бібліотеки, ні архіву, ні редактора, ні видавця, ані навіть коректора. Повне, кругле, абсолютне Ні. Але хочеться все таки Так. Не ручусь за досконалість, за якість вислову, за глибину стуті, але ручусь за знак питання в цих справах, якого в нашій мові, у такому аспекті не ставлено.

Чи дасть це, питаєте, відповідь? Рішення? Не відповіді і не рішення, а свідомість. Бож то свідомість — завдаток пізнання.

Und fragst du noch, warum dein Herz
Sich bang in deinem Busen klemmt?
Warum ein unerklärter Schmerz
Dir alle Lebensregung hemmt?*

— пригадується з "Фавста", з часу, коли ми читали його з незабутньою пані Германіною фон Люнґельсгайм у Бреславі і коли нам і не снилося, що станеться щось подібне до того, що тепер сталося.

На щастя, сьогодні так трапилось, що до нас ніхто не заходив... І я міг... Слава!... весь день мати для себе.

5 грудня. Нема часу для нотатника, всі дні заповнені "Остом". Сіра погода, наважувався пролетіти сніжок, але так і не наважився. Минулої неділі (сьогодні середа), з'явився в нас земляк з Крем'янця Володимир Папара і запросив до себе в гості, до Оберруселю, де він живе з дружиною Оленою у приватному мешканні як ветеринар громади. Це гень за Франкфуртом, і їхали ми туди мотоциклом з причепою, за несприятливої погоди, але гостилися дуже сприятливо, і тому ця поїздка заноситься до цього нотатника як радісна точка наших нерадісних буднів.

Але з "Остом" знов те саме. Біда. Стовпотворення Вавилонське, ярмарок, каруселя, море чуток про "родину"... Припливи і відпливи настроїв. Що день, то нові гості. До Державного Центру прибули з Ульму генерал армії УНР Михайло Омелянович-Павленко і полковник тієї ж армії Андрій Долуд. З Омеляновичем ми старі, ще з Праги, знайомі, а що вже давно не бачилися, то треба було "обмінятися думками", як слід погугорити. Прикметна постать нашої історії. За Центральної Ради командир Української бригади в Катеринославі, за гетьманату — командир 3-ої Стрі-

*І ти ще питаєш, чому твоє серце, боязливо стискається в грудях, Чому незбагнутий біль гамує радощі життя? *Гете*.

лецької дивізії в Полтаві й кошовий отаман Запорізького Коша, начальний вождь Української галицької армії під час боїв за Львів з поляками, згодом командир Запорізького корпусу, командир армії під час Зимового походу. І т. д. і т. д. Тепер, здається, його либонь мітять на міністра військових справ при нашому екзильному уряді. Отже — тремти, враже! Невисокого росту, кирпатий ніс, сірі очі, легка лисина, невиразна, з російським акцентом, мова. І огненний, до глибини глибин, патріот.

Про полковника Долуда лишень чув, познайомився аж тепер, він є комендантом табору в Новому Ульмі.

А ось і ще один гість, здається, з Фюрту... Ігор Костецький. Хто такий Ігор Костецький? Не можу сказати багато. Мав від нього кілька листів, ще будучи минулого року в Люнденбурзі біля Відня, — запрошував до співробітництва в журналі "Хорс", який плянує видавати, познайомилися минулого року в Плявені... Багато зустрічалися у Ваймарі. Цікава, культурна, талановита людина, і цього хай вистачає. І прибув він з місією заангажувати мене до організації, яку вони там — Фюрт-Мюнхен-Ульм, уже створили, назвали МУР, що значить Мистецький український рух, а оце, через Костецького, хочуть нагородити мене титулом її голови.

О, mein Gott! Ще цього мені бракувало. Вже сама назва... Рух! Мур! Організація письменників, у нас — читай поетів, а поети тільки в читанках поети, у житті — це орда індіан — вражливство, амбітництво, ексцентрицтво, за думкою Платона (маю на увазі філософа грецького), божественні блазні. Спробуй вложити таке в якусь організацію.

З цього приводу у нас з Костецьким довга розмова. Доказую, що я волію бути ковбоек і ламати диких коней, аніж головувати над поетами. До того, я зайнятий. Маю он тему на двадцять гонів, не менше дику, ніж орда індіан... А тут ось табір. І вже одно головство культурної секції.

Хто знав Костецького, той також знав, що це для нього ніякі аргументи. Він брав на себе найтяжчі завдання і їх виконував. Саме тому його й напущено на мою голову. І, здається, мені ледве чи пощастить з цього вийти переможно.

А що це справді таке той МУР? Переважно нові, для мене незнані, особи. Передові його шереги, здається, "люди зі сходу", їх погляди не конче тотожні з моїми, організація для них це "спілка письменників", квиток, "приналежність", арена змагань, престиж, тож то для мене це уряд, бюрократія, витрата дорогого часу. Костецький запевняв, що моїм обов'язком буде лишень репрезентувати, а всю "чорну роботу" зроблять інші. Знаємо, знаємо... Осанна! За якою слідує — розпни!

Тим часом МУР готується до першого свого з'їзду і мені, оче-

видно, прийдеться також там бути.

Були також намагання, з боку Омеляновича-Павленка, втягнути мене до політики. Мовляв, політика вимагає пропаганди... О, Аллах! Змилюйся!

Ще раз побував у нас Юрій Клен. Ессе Ното. В ньому щось апостольське. Поет-інтелектуал, поет-філософ, поет віруючий. В цьому випадку — віруючий в Україну, Бургардт, який став Кленом, не пішов на Олімп Гете, а Via Dolorosa Шевченка. Подвиг високого напруження, далеко не нащадок "арапа Петра Великого", який став Пушкіном, або татарсько-німецький мішанець, що став Левом Толстим. Там це почесні, імперія, сила — тут жертва, самопосвята, вигнання. Україно, ти є святість.

Міняється погода, перші приморозки, запах зими.

16 грудня. Подія. У таборі з'явився Іван Багряний. Поет, прозаїк, політичний діяч. Динамічно-яскрава індивідуальність... Наш культурно-освітній відділ негайно влаштував його авторський виступ з моїм привітальним словом і щирими оплесками численної публіки. Він деклямував з пам'яті вірші, поеми, гуморески, розповідав про своє ув'язнення, висилку. Середнього росту, міцної постави, бурхливе волосся, носовий голос. Багато бурхливих оплесків.

Учора гостили його в Наталі й Петра Холодних. Знов рецитації, ще раз спомини... І багато доброго настрою. Ми заприятелювали з ним на перший погляд.

Минулого четверга (сьогодні неділя), святкували Андрія. І не тому, що це традиційне свято молоді, а тому, що іменини президента Лівіцького. Урочисте богослуження, проповідь єпископа Мстислава, ввечері "академія" з промовою Смалья-Стоцького й концертними точками хору. Прибули також делегації з інших таборів, багато телеграм і листів. На сто п'ятдесят тисяч зменшена і дві тисячі кілометрів віддалена урочистість столиці УНР — Києва. Шкода, що про це не знають у Вашингтоні та інших столицях світу. У Москві хіба чули про це певні відділи НКВД, але й то сумнівне. Вони ще не розставили як слід меблі.

І виклад за викладом... Ми щось, як університет. Сьогодні, наприклад, доповідь євангельського пастора Володимира Боровського, мого земляка з Волині, який прибув з Марбургу. Тема, — як треба розуміти сотворення світу за книгами Мойсея... Інтригуючі, софістичні міркування, що їх часто повторяють теологи, особливо протестантських церков, яким хочеться зменшити розбіжності в цих справах між Біблією і наукою. Даючи різні пояснення мови Біблії, у якій, мовляв, не цифри, а символи висловлюють справжню суть. Публіка зацікавлена, настрої піднесені. Тема Біблії, особливо її Книги ісходу, перекликається з нашим

становищем, містерія нашого виходу з батьківщини в таких розмірах — це тема значення непроминального, чудо, що сталося в Гірошімі й Наґасакі перевищує всі чуда ісходу Ізраеля, наше розсіяння у просторах планети може стати початком перебудови Європи Сходу, прибуття Америки на землю цього континенту відкриває нові перспективи в перебудові світу. За моїм уявленням, останні війни нашої гемісфери, її революція і її технічні здобутки цілковито видозмінять саму психіку діяння людського так, що стара Біблія ледве чи зміститься в нашій уяві і її прийдеться залишити такою, якою вона є, як документ світу минулого.

23 грудня. Третій день Першого з'їзду організації поетів і письменників, Мистецький український рух, у таборах українського ісходу; подія значення історичного, в історії літератур світу — нечувана, приклад для збереження народної автентичности в найгрізніших умовах — унікальний. На списку цього об'єднання значиться щось понад 70 імен помітного значення для розвитку літературного процесу українського слова, між якими багато таких, що займуть почесне місце в історії свободної літератури цим словом писаної.

Розлогий комплекс касарняних будівель, поважно пошкоджених бомбардуванням недавньої війни, став пристановищем двох з половиною тисяч вихідців з України, і в одному з його корпусів, на самому низу, де міститься ogrivальна система будови, у невеликому просторі з низькою стелею, розставлено певну кількість столів та лавиць, за якими засів Перший з'їзд українських поетів і письменників у вигнанні суших. Брудні, білені вапном стіни, попід стелею водопровідні й паропровідні рури, затхле повітря, кволе освітлення... І понад сотня присутніх, членства й гостей, яких обличчя світяться особливим світлом надхнення, ніби вони зібралися не проводити з'їзд, а відправляти богослуження. Відчуття причаєного ентузіязму, надхненність неофітів, напружене очікування чуда.

І ось воно сталося. П'ятниця, 21 грудня, хмарний, безсніжний, не холодний день. З різних широт планети ДіПі "злітаються орли, музо-гайдамаки в Чигирин гуляти". Табір прийняв цю інвазію гостинно, приділив приміщення, можливість харчування і ось, у пообідніх годинах, — дійство починається.

Відкриває його Віктор Петров коротким, академічним словом про потребу такого об'єднання, і він же провадить першу його сесію, якої точка номер один — моя доповідь "Велика література".

Це — мов би мотто цілого цього починання. Велика література. *Contra spem spero*. Пересилити непосильне, надіятися в безнадії. Родіна — не родіна, табори — не табори... Скептики відмов-

ляться таке зрозуміти, нам закидатимуть брак скромності. Бай-дуже. Наша доба не розуміє слова скромність, в програмах її гігантських намірів нема місця для скепсису, ніхто не питає змовників Леніна в Женеві, чи зможуть вони розвалити імперію царів, ніхто не питає УНР в Оффенбасі, чи подолає вона СРСР у Москві, а чи група невротиків Комінтерну запанує над світом.

Це доба атому, "Фав-2", Об'єднаних Націй, глобальних воєн, надглобальних проєктів. Де і коли за одним махом до ґрунту нищено всі міста народу тисячолітньої культури, вкинуто до ями мільйони людей, вирвано з місця цілі народи? Є це діло титанів, півбогів, надлюдей, геніїв? А чи звичайних, часто вбогих на думку смертних, гнаних невмолимістю пристрасти — мусиш і можеш. Концентрація надмірних зусиль, співдія найбільшої глупоти й найбільшого генія, синтеза слабкості і сили.

Ми в цих таборах апокаліпси ніякий з цього правила виїмок. Вирвані з-під гніту НКВД недобитки в незграбних одягах, негайно на руїнах вигнання, стають титанами і проголошують МУР. Хто вони, що вони, звідки вони? Зайві питання. Вони є, вони хочуть, й вони можуть. А тому "Велика література". І нема не можу. Малі спроможності переставити на великі спроможності, не "від Києва до Лубень", а від Києва до Нью-Йорку, і сума суммарум дасть Мистецький український рух великого, шекспіріанського, ґетевського початку. Щоб щось зробити, треба наперед його уявити.

Не цими словами, але з цим наставленням прозвучала моя доповідь. Хотілося підказати знане в незнаному, увірватися у відкриті двері і поставити точку над і. Істини можуть бути дуже ясними, але їх не видно.

Другою, після моєї, була доповідь Шереха.

Два виклади на один відполудень досить. Увечері, о сьомій годині, у великій концертній залі перший літературний виступ з'їзду. Заля переповнена, публіка не може дочекатися початку, учасників зустрічають зривами оплесків. Відкриває дійство Шерех ще одним рефератом про історичний шлях української літератури і дає характеристику авторів програми. Блискають світла фотографа, настроїв аудиторії піднесений. В. Домонтович (Петров), читає новелю про козацького кошового Івана Сірка. Після нього ще шматок історії про смерть кошового отамана Кальнишевського — поема Яра Славутича. На закінчення першої половини вечора Костецький читає новелю на політичну тему.

Коротка перерва. Настрій богослуження. У залі легкий гамір. Вечір української літератури в касарнях німецького війська Західної Баварії. Як це зрозуміти? Може ми всі заснули, і нам сниться несамовитий сон? А може ми потрапили на іншу планету? Дивовижна сцена в дивовижному просторі, виходять дивовижні люди і оповідають про дивовижні діла минулого.

Але вертаймося до реального. Вечір продовжується. Чергова точка — уривок з мого роману "Юність Василя Шеремети". Після мене Василь Барка в поезії, а на закінчення Іван Багрянний з віршами й епіграмами з недрукованої збірки "Золотий бумеранг". Такого настрою і такого успіху годі було б сподіватися в Києві в залі, скажемо, "Дворянського зібрання" (Філармонія). Тут це жертвоприношення. Це ритуал. Виходять не поети, а друзі. Вони несуть із собою чар-зілля Слово. У цій тут залі воно горить, як сонце. І воно творить клімат серця.

На цьому бурхливий, напружений, змістовний день кінчається. У таборі рух і дискусії, і це триває до пізньої ночі.

Другий день з'їзду починається о 10-ій годині рано. Головування, за чергою, припадає мені. Привітання від Центрального Представництва Української Еміграції, підписане Василем Мудрим, від єпископа Мстислава Скрипника і від професора Зенона Кузелі. Доповідь "Роздум з нагоди сторіччя Кирило-Методіївського братства" зачитує В. Шаян; "Про завдання української поезії" говорить Багрянний, і "Кризис сучасної української літератури" — проголошує Ю. Косач.

На пообідньому засіданні головує Косач... Привітання від професора Дмитра Дорошенка, а Костецький дає доповідь "Проблеми українського реалізму ХХ-го сторіччя". І далі обговорення прочитаного.

Слово забирає Борис Подоляк (Костюк). Дуже приємно, каже він, відзначити, що після шести років страшної війни наші творчі люди пера зібралися для обговорення своїх творчих справ. Доповіді висловлювали думки й тенденції епохи. Вони також вказують перспективи. Але годі говорити про реалізм. Це термін, який ні до чого не зобов'язує і не визначає напряму мистецького руху. Шукання мистецьких обривів великої літератури — ось наш шлях. Стиль активного романтизму дає змогу вільно схоплювати в синтезі життя епохи. Він може стати нашим знаменом.

Домонтович стверджує, що цей з'їзд є спробою письменників самоорганізуватися. В усіх доповідях чується багато спільного, хоч доповідачі про це не змовлялися. В цьому запорука можливості єдиного мистецького руху, дарма що він охоплює найрізноманітніші творчі індивідуальності. Ми не емігранти. Ми післанці українського народу у світ Заходу, у світ поза нами. Ми є сторонниками психологічної Європи. Світова література — це література великих ідей. Такі ж ідеї несе і сучасне українське письменство. Ми коло воріт світової літератури. Наша література має бути вільною, але організованою... Хоча боронити маємо не установи, а ідеї.

За чергою — слово за мною. Висловлюю гордість, що в таких обставинах робимо діло. Тон і наставлення в пошуках позитив-

ного домінує в нашій дискусії. Питання сюжету і стилю не є приписані. Кожний мистець вибирає свій, властивий для нього сюжет і стиль, але важливо, щоб наша література була глибоко-мистецькою і ідейно-широкою змістом. Важливо, щоб наша література брала участь у розв'язці проблем світу і спричинилася до побудови суспільства кращих, шляхетніших виявів дома. Наша література багато зробила для відродження свого народу, але перед нею ще багато дечого, що ще треба буде зробити. На цьому з'їзді найкращим виявом наших намірів є щирість. Ми різні формою, але однакові в намірах. Так. Ми не емігранти, а народ у поході.

І нарешті, після схвалення резолюції, вибір правління МУРу. І на цьому *finito*.

Хоча не цілком... Таборова управа приготувала ще для нас особливе гостинне прийняття. Велика їдальня зала, довгі столи, за столами гості, привітальні промови. Офіційно від табору вітає Аркадій Животко, побажання успіху, бурхливі оплески. Це була неділя, настрої подвійно святочні, радість променювала з кожного обличчя.

Але й на цьому ще не кінець. О 6.30 годині вечора, у великій залі ще один літературний вечір, на цей раз переважно нашої молоді. Андрій Гарасевич, Микола Степаненко, Михайло Ситник, Ганна Черінь... Лише в другій половині ціла сцена належить Косачеві. Артистка Ірина Лаврівська зачитала серію його віршів, а він сам подав уривки зі своєї драми про Бортнянського.

Заля знов ущерть виповнена, оплески бушували, настрої переливається через вінця. На закінчення, керівник культурно-освітнього відділу табору інженер Красноніс висловив подяку з'їздові, це було для табору велике свято, а для нашої культури історична подія. Моїм завданням як нововибраного голови було дати на це відповідь. Ми дякуємо управі табору, його громадянству за гостинність, за вияв розуміння, за дружбу і щирість. Це доказує, що ми не самі, що ми разом, що ми свідомі свого завдання і своєї історичної місії в часі і просторі.

І ще одне *nota bene*: за увесь час цього бурхливого з'їзду не менш бурхливо працювали таборові фотографи, які не оминули ні одного важливішого моменту цієї події. Їх імена чомусь у нашій пам'яті не збереглися, але їх діло не лишень збереглося тепер, але й залишиться пам'яткою для майбутнього.

26 грудня. Отже, роз'їжджалися мурівці в понеділок 24-го. Ми з Костюком верталися до нашого Оффенбаху, але не самі. З нами їхали Багрянний, Шаян, Гарасевич... Ми займали ціле купе, багато розмов, коментарів, доброго настрою. У таборі багато нових зустрічей і нових справ.

Наступного дня прибули до нас Шерех, Петров і Косач із

своєю дружиною Мар'яною. Відбулося перше засідання управи, паки і паки говорення, і щойно в середу наші колеги від'їхали.

Потребую спокою і не знаю, де його взяти. На мене чекає "Ост", а тут рух, справи, засідання. Чи можна бути з цього вдово-леним? Відповідь — ні! Особливо з мого головства в МУРі. Не так сталося, як гадалося. Після моєї бурхливої Одіссеї в Україні, після розчарувань і поразок... Відійти б трохи вбік, знайти б спокійніше місце і взятися за своє діло. За мною багато пережитого, багато досвіду, але замало творчої вправи. Кожне мистецтво вимагає вправи, а моє особливо. Думка і слово — це матеріал — глина, камінь, барва, звук. Це синтеза засобів. А до того це тривимірний простір — широта, висота, глибина... Дуже уявного, сливе невл-овимого сенсу. Ця маса компонентів вимагає вправної руки і слух-няного, швидкого, гострого уявлення, що виробляється вправою, для музики — вправою пальців, для письменника — слова.

За останні роки я був цієї можливості вправи позбавлений. Роки війни, мандрів, редакторства не могли цьому сприяти, а тепер ось виглядає, що цей стан має продовжуватись. Нема сумніву, що це не вийде на добро для моїх творчих проєктів.

І треба сказати: в організаційно-бюрократичній роботі я без-дарність. Не обдарований репрезентаційними прикметами, запо-вільний у вияві рішень, засоромливий у вияві волі. Мені нелегко буде звести до гармонії складники, що цю організацію пред-ставляють. А до того... Мені здається... В національних аспектах... Я інший. Стилем, думкою, поведінкою. Скрізь чуюся осаміт-неним, до певної міри відокремленим... З чемности признаним, з потреби шанованим.

Відчуваю, що й у цьому концерті я дисонанс. Проповідуючи національний стиль в нашому письменстві, Шерех натрапить у мені на несподіванку. Національний стиль? Абстрактного... Чуттє-вого... Романтично-ідеалістичного. В думанні й дії. Для мене це лиш один бік медалі. Другий це — реалізм, конкретність, логіка. Люблячи до втоми серця Кобзаря-Тараса, я б не відважився казати "село, де серце відпочине" і для протиставлення "церкви та палати, та пани пузаті", тобто місто. Цивілізація для мене — єд-ність, сума здобутків, синтеза наставлень, не супоставлень і не протиставлень. З цього природно витворюється і сам стиль вияву нашого щоденного й буденного, а також творчого та budouчого.

Говорячи про Гоголя в своїй доповіді про стилі нашої літе-ратури, Шерех лишень посилив мої міркування. Він уважає його за взірець українського стилю в літературі. І він не помиляється. Гоголь є виразником відчуття, думання, вияву української ментальности в її природній, расовій подобі. Лірика, емоції, над-мірність у вислові. Саме тому і не розуміють його в просторах

реалістичного. На заході Європи. Навіть один росіянин, і навіть поет, Валерій Брюсов, викрикує: "Какой же это Днепр! Это фантастическая река фантастической земли". Мова про відомий опис Дніпра у Гоголя.

Не лишень ріка, пане Брюсов. І люди... І їх штани, і круторогі воли. І їх філософія. Це пісня. Такі ми є.

Через якусь помилку, хай буде раси, як сказано, моє відчуття явищ розминається з відчуттям моїх соплеменників у літературі. Шерех і це врахував. Говорячи у своїй доповіді про мене, він вникливо зазначає: "Маштабність і глибинність охоплення дійсності виводить ці твори поза рамки літературного процесу сьогоdnішнього дня"... І пояснює: "Так стояли поза літературним процесом 60-70-их років минулого століття в російській літературі твори Лева Толстого"... Інакше кажучи, це не "фантастична ріка фантастичної землі". Це проза. Тож то "літературний процес сьогоdnішнього дня" — поезія. Може писана прозою. Український національний стиль. Ми в дисонансі. Не лишень з Шерехом, але з цілим МУРом. І якраз у стилях.

Але як пояснити ціле те настирливе моє головство?

Це тактика... Вимога... Політика. Мої колеги не мають на увазі мене як мене. Їх мета інша. Їх захоплення по іншій лінії. Пригадую, як Костецький і Барка накинулися на книжечку Джойса, яку вони побачили в піврозбитій книгарні Ваймару. Джойс, Торнтон Вайлдер, Гемінгвей. Літературний процес сьогодні. І признаюся: приємно таке бачити. Відмовитися від такого карнавалу поезії було б злочином, а звертати увагу на таке, хто з нас краще це розуміє, було б нижче гідности письменника. Хай живе МУР!

30 грудня. Непомітно, мигцем, ніби телеграфні стовпи перед вікном потягу, минають дні, і ось уже другий з них урочисто проводжу за машинкою і завзято вистукую "Ост". Де взяти часу і настрою? Табір це залізнична зупинка, приїжджають, від'їжджають, міняються обличчя. І сперечаються за краще місце в почекальні, за право володарства, завідування справою консервів. Управа єпископа натрапляє на все більшу й більшу опозицію, назріває щось, як Жовтнева, революція.

До нас заходять і заходять... Знайомі і незнайомі. Для відпочинку бавлюся з маленьким Тодьом. Дуже миле дитя.

ШІСТЬ ПОЕЗІЙ

Юрїй Коломиєць

Дитинство

Ти десь забулося
босі ноги,
тепер я ходжу
у зашнурованих
чоботах
величезного міста,
далеко,
далеко
на лепечинім крилі.

Тільки гудина міста
мене знає
вулицями.

Тобою торгував
світ:
м'ясом і виноградом
сирен.

Ти шукало
друзів і родичів
по попелищах,
а їсти таки
хотілося.

Пам'ятаєш
дитинство,
Коли тебе
уродливий німець
качав
підковами чобіт
по колишньому
Проспекті Карла Маркса?

Було байдуже,
бо в животі
уже лежав
кусочок житника.

Ти котилося
уздовж світу
аж
до Америки.

Любов до чогось

Кудись ти відійшло
і забрало богів
кохання.

Ти далі вживаєш
мою подушку,
а я думав кінець.

Перший поцілунок
і досить.
Покинь!
Уста хочуть синього
воску,
а ти ходиш
із моїм ціпком
і нагадуєш життя.

Чого ти добре?

Я ж зарівав його
на твоїх очах!

Ти свідок.
Один раз усі пробують.

Відцокаю годинник,
який ти подарувало
на день народження.

Зараз дванадцята.

Країна

Якби не ТИ
не було б панахид.

Народили у такій
КРАЇНІ.

ТИ добра,
як білий налив
яблуні.
Крім поезії
нічого
не зазнала.

А таки ходжу до церкви
із ТВОЄЮ майбутністю,
бо деякі ТВОЇ діти
ходять по воді.

ТВОЄ у дорозі.

Я відійду хідником
до порогу
ТВОГО щастя.

ТЕБЕ бачив на ґльобусі.

Ще одна зима

Заскиртували
у білі пахви зиму
і замісили
все плаксиве
на кучугури
білих зажур.

Зима ця —
пристрасть!
Де ти, мій добрий
лютень?
Я пережив твій
вітер...

Де твоя біла
пристань.

Мені не колядують.
Зло.

Підслуханий на вулиці монолог

Знаєте,
казка має
кінець,
як під сонцем
іній.

Ви кінський сон
лаштуєте,
неначе народжений
нині.

Ради Бога
не ловить добрих
птахів
на вчорашніх м'якинах
ночі.

Зерна треба,
справжнього треба
проса.
Не кладіть райські пальці
на очі.

Вас попросять
показати полумисок
обличчя,
а ви: слава, слава,
проти шерсти
гладите
просто ввічі.

Так не личить!

Обличчя їхні рушниками
прикрашуєте,
а у них тільки висівки
нашого.

Уст ваших чув
не трохи,
а тим часом
Гоголь
під Різдво згвалтував
нашу Солоху.

Поезії Ваші
до *лямпочки*,
і лямпади Сину Ізраїля
нуль.

Ми ізгнані!
Вигнані!
Оце все, що чую
і чув.

Косою,
косою б
малоросів
під росу!

Поетів вивішать!

Нам було б
краще.

Не кардиналів,
не Папу

по стінах,
а плякат
треба вивісить:

"Не за храми,
не за палати,
а, як хорвати,
дбати!"

У скриню
заховати б
Добриніна,
гльобус
узнав би
про Україну!

Як то гидко.
Ми будемо
довго
підкїдьками.

Віхола уночі

Раптово тільки
білизна.
Закручений у хмару
місяць.
Замість провулка
борозна,
і місяць нишком зорі
лічить.

Їх тільки жменя.
Димарів —
неначе нашептали
духи.
Хати неначе знахурі;
у хвартухах
неначе повитухи.

Студена ніч. Такі
вчорашні
замерзлі рожна
в стрісі.
Під віхолу на самоті
найкраще,
коли вона зиму торочить
ввічі.

З ІСКРОЮ ДОНКІХОТСТВА В СЕРЦІ

Іван Кошелівець

Коли поникнуть голови переможених і сили їхні кануть у працю на хліб насущний, то на озлиднілому ґрунті завжди виростають поодинокі високі постаті як голос самозбереження народу, що мусить висунути свою естафету в особі подвижника, який швидко згоряє за всіх, як згоріли у нас тисячі безіменних, з забутими іменами і з великими іменами...

Євген Сверстюк

Березень 1973 року. У Києві відбувається суд, стандартний, таких було вже багато. Зовні виглядає все, як належить: судді, прокурор, оборонець. Але всі вони, за винятком оборонця (у нашому випадку порядної людини), слово якого й так нічого не важить, — статисти: вони наперед дістали від КГБ текст обвинувачення та вирок і проречуть його на закінчення, як запис на грамофонній платівці. Але приписи процесуального кодексу зовні дотримуються: платівку прокрутять після кінцевого слова підсудного.

Він знає, що говорить у порожнечу. З тексту кінцевого слова ми вловлюємо інтонації, які свідчать, що підсудний говорить повз вуха суддів, не до них, це його кредо для історії:

Мені випало гірке щастя спілкуватися і працювати з людьми рідкісно талановитими і шляхетними — про подібних раніше я читав лише в книжках. Щастя жити високими культурно-громадськими інтересами і нехтувати особистими. Щастя спізнати суворість і вагу великих слів — правда, честь, обов'язок; слів, що становлять морально-етичні підвалини, суть мого світогляду. Честь, що оплачується кров'ю, гідність, що є передумовою життя, істина, до якої йдуть з безстрашністю дослідника — без гарантії повернутися. На цих поняттях я виростав і прагнув до них піднятися, вириваючися з замкненого кола порожніх слів...

На хвилі девальвації етичних вартостей за ці принципи, за розкіш самоповаги я розплачуюся всім, що дало мені життя. Коли цього мало — розплачуватимуся рештою.

Підсудний на березневому процесі в Києві 1973 року, кінцеве слово якого ми цитуємо, — Євген Сверстюк. Вирок — стандартний

для того часу: сім років таборів суворого режиму і п'ять додаткового заслання. Перебуває на засланні в Бурятській АРСР, бо "суверенна" Українська РСР не має права тримати своїх в'язнів на власній території.

На Захід дійшла чутка, що на пропозицію шефа КГБ Андропова Політбюро ЦК КПРС ухвалило російських та єврейських діячів опору по відбутті кари в таборах чи просто без суду викидати на Захід, а для українських іншу міру: не випускати нікуди, а до скону душити в таборах. Дотеперішня практика цю чутку підтверджує, і, як так триватиме далі, Сверстюкові не оминуть другого строку, а якби й ні, то годі сподіватися, щоб, вийшовши з ув'язнення людиною поза законом, він міг взагалі щось писати, а вже й поготів друкувати. А покищо про Сверстюка до нас іноді доходили з Сибіру скупі повідомлення на подобу такого: "На початку січня 1977 р. Євгена Сверстюка поміщено в ПКТ".*

Отож, перед нами покищо закінчений дорібок ученого психолога і літературного критика Євгена Сверстюка, відносно малий на міру його обдарування і працьовитости, не з його вини. Вважаючи, що його треба зберегти від забуття, автор цієї статті уклав збірник праць Сверстюка, який незабаром з'явиться друком у видавництві "Сучасности". А стаття ця з неістотними змінами є передмовою до нього.

При чому упорядник збірника опинився в трудному становищі. Ідеальний був би випадок, якби до нього було дібране саме те, що хотів би й сам автор бачити зібраним у повторній публікації. Але як це зробити, не мавши контакту з автором, і за обставини, що все залишене ним написане на трьох різних скалях одвертости? Що ми під цим висловом розуміємо, буде ясно, коли наведемо скупі відомості з біографії Сверстюка, якими ми диспонуємо.

Євген Сверстюк народився 1928 року на багатій історичними традиціями Волині. Закінчив Львівський університет й аспірантуру при Київському. Готувався до наукової праці в ділянці педагогіки і в 1965 році оборонив в Одеському університеті кандидатську дисертацію: "Особливості розуміння старшими учнями мотивації поведінки літературних персонажів". З чого видно, що його зацікавлення зосереджувалося на грані педагогіки й літератури. Деякий час Сверстюк працював у Науково-дослідному інституті педагогіки УРСР у Києві, з роботи в якому того самого 1965 року, коли оборонив кандидатську дисертацію, був виключений за неортодоксальний виступ перед волинськими вчителями. Останні п'ять років перед арештом працював на технічній роботі — відпо-

*"Хроника текущих событий", випуск 44. Нью-Йорк, 1977, ст. 45. ПКТ — різновид карцера.

відальним секретарем редакції "Українського біохімічного журналу".

На цей час твори Сверстюка вже ходили в самвидаві, і над ним зависла небезпека арешту, серед інших причин якого належить згадати й подію, яка в хроніці українського опору якось лишилася на задньому плані. У грудні 1971 року на якомусь засіданні АН УРСР з протестом проти русифікації виступив заслужений академік Дмитро Зеров і там таки, як свідчать чутки, що просочилися на Захід, упав мертвий від інфаркту, спричиненого хвилюванням. Сверстюк виголосив промову на його похороні.

Коли покотилася хвиля арештів, що почалися 12 січня 1972 року, Сверстюк був хворий, і по нього прийшли 15 січня. Слідство тривало понад рік, і процес відбувся в березні 1973 р. Про дальше сказано на початку нашої статті.

Уже кінцем 1950-их років датовані перші Сверстюкові літературно-критичні виступи — рецензії в літературній пресі. Далі пішли солідніші статті, зокрема з психології творчости. На перших порах, коли, за словами іншого діяча українського відродження тих років, "одразу після XX з'їзду було багато наївного, рожевого оптимізму, телячого ентузіазму, багато було ілюзій, побудованих на піску...", — не думалося про самвидав. Його покликали до життя партійні репресії, запроваджені з ініціативи Хрущова після горезвісних зустрічей у Москві діячів культури з керівниками партії в грудні 1962 і березні 1963 року. На цих зустрічах під виглядом боротьби проти "абстракціонізму" і "модернізму" взято курс на відновлення сталінізму і викорінення живих паростків відродження, що проклянулося під гаслами "переборення наслідків культу особи". А тим часом уже з 1958 року відомою постановою Верховної Ради СРСР "Про зміцнення зв'язку школи з життям" була взаконена одверта русифікація, серед інших республік і України в першу чергу, і кожен виступ на оборону української культури кваліфіковано як "буржуазний націоналізм". За цих обставин усе, що було писане на рівні елементарної чесности, не могло пробити муру партійної пильности добре проінструктованих і обставлених опікою КГБ редакторів і, природно, ставало здобутком самвидаву, незалежно від волі автора, якого потім карали як злочинця, хоч доля надісланої до журналу статті йому вже не була підвладна.

Сверстюк у кінцевому слові на суді:

Я не можу прийняти кримінальних звинувачень за елементарні літературні контакти — за те, що показував свою статтю перед тим чи після того, як надіслав її до редакції журналу. Звідки мені було знати, що цю статтю через 4-5 років скваліфікують як антирадянську?

Літературно-критичні статті Сверстюка перестали друкувати в 1965 році. Ще деякий час можна було друкуватися в пражівській "Дуклі". Цією продухвиною користувався не тільки Сверстюк, а й інші київські письменники, і всі вони зазнали більших чи менших репресій, навіть як жадний інший їх твір не пішов у самвидав. Але 21 серпня 1968 року "Дукля" була розчавлена разом з "Празькою весною" під гусеницями радянських танків, і дальше її животіння вже не було придатне для творчого зв'язку пражівської провінції з українською метрополією, а киянам, що прагнули "вирватися з замкненого кола порожніх слів" мертвої літературної офіційщини, лишався один вихід: писати для себе і для друзів та однодумців.

Цими кількома словами можна б визначити генезу самвидаву, який, очевидна ж річ, уже існував і до падіння "Дуклі", бо ж цей провінційний журналик теж не давав змоги висловитися на весь голос та й не міг дати слово всім, кого не пускали на сторінки столичних журналів.

Уже типово самвидавні Сверстюкові твори датуються 1969 роком. Ще за його життя на волі до самвидаву просочилися і стали відомі за кордоном Сверстюкові філософічно-літературні есеї "Іван Котляревський сміється", "Собор у риштованні" і дещо інше.

Тепер можна повернутися до питання: що значить — писане на трьох різних скалях одвертості? Перша, найвужча скаля — та, на якій було писане все, що з'явилося в офіційній пресі. Воно було роблене "на пристойному рівні сумлінності", але далеко не на повний голос, бо це неможливе було навіть за найліберальніших років доби Хрущова. І тоді, хотівши щось надрукувати, треба було виставляти червоні прапорці, оминати все, що ставило б під сумнів непомильність партійних догм.

На дещо ширшій скалі одвертості було писане для "Дуклі". Цей журнал нерадо був бачений в офіційному Києві, бо в Чехо-Словаччині було дещо більше простору для вільної думки, і це виразно помітне на тодішній "Дуклі". Але й Чехо-Словаччина — соціалістична країна, в якій свобода слова зупинялася на бар'єрі недоторканості комуністичної ідеології. Доводилося й до "Дуклі" писати з недомовками чи висловлюватися більш або менш прозорими натяками.

Нарешті, найповніше можна було висловитися в тому, що писалося для себе і вужчого кола однодумців, наперед знаючи, що про друк таких речей годі й думати. Це третя скаля. Проте, чи обходилося й тут без самообмеження? Напевно, ні, бо ж треба було зважати на евентуальність, що дане для прочитання кільком почне стихійно множитися (так воно й було. Це в природі самвидаву) й авторство вийде наверх, тож належало уникати

формулювань, за які можуть приліпити налічку "антирадянської пропаганди".

Попри ці обмеження, однак, Сверстюкові статті, друковані в "Дуклі" й поширені в самвидаві, не лишають сумніву в їх щирості від першого до останнього слова; та й у друкованому на сторінках офіційної преси він міг стриматися з тим, що хотілося б сказати, але ніколи не дозволив би собі фальшу, звичайного в кожному рядку поштивих соцреалістів.

У трійстому ґроні (з Іваном Дзюбою й Іваном Світличним) Євген Сверстюк уже ввійшов "живою постаттю" в історію українського літературознавства й критики початку другої половини нашого століття. Усі вони однаково талановиті й яскраві, власне "живі", на тлі змертвілого марксо-ленінського літературознавства, що безнадійно заблудилося в глухих суточках антиісторичної концепції. Воно б'ється над нерозв'язним завданням: дати остаточно непомильну оцінку літературного процесу в обсязі всієї його історії. Завдання нерозв'язне тим, що немає такої вищої інстанції, яка визначає непомильність критеріїв. Щоправда, марксист-ленінці від літературознавства вважають за таку інстанцію Політбюро ЦК КПРС. Але й там критерії виявилися плівкими: вони міняються з кожною зміною "вождя". І тому, щойно укладуть ніби вже остаточно непомильний корпус історії української літератури (пишуть його обов'язково колективно, щоб уникнути рис будь-якої індивідуальності), як він виявляється "порочним". І з останнім, 8-томовим, сталося те саме: ледве докінчили його друком, а вже авторам на знак з ЦК довелося вдаватися до самокритики.

Насправді літературознавство по-своєму живий процес, і завдання його не шукати назавжди непомильних оцінок, а відповідати кожного разу на нові питання своєї доби і по-новому побачити, хай давно зібрані й скодифіковані, факти літературного процесу.

Конкретно доба 50-60-их років вимагала дедогматизації засталінізованого літературознавства і критики. Розуміння цього завдання висловив тодішній директор Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР Олександр Білецький, висунувши на порядок дня потребу вивчення історії української літератури, поперше, не виключаючи й найдрібніших її постатей (мовчазно малося на увазі передусім повернути в літературу викреслених з неї під абвинуваченням у націоналізмі) і, подруге, не як самодостатнього процесу, а на тлі і в зв'язках з світовою літературою. Сам він плевав надію, на противагу безлико колективним підручникам,

написати свою особисто історію української літератури дожовтневого періоду. Здійснити цей задум перешкодив не тільки похилий вік ученого, а й ресталінізація, розпочата ще за доби Хрущова.

Люди молодшого покоління, а передусім троє названих, так само, як і Білецький, розуміли конечну потребу перегляду літературних концепцій, звільнення живого в сучасності літературного минулого, закутого в панцер колективних (за висловом Дзюби, "залізних") підручників, але робили вони це куди сміливіше, з запалом неофітів, і кидалися на залізобетонні мури марксо-ленінської догматики "з іскрою донкіхотства в серці".

Як мова про спільне для Дзюби, Світличного і Сверстюка, то це насамперед пристрасна віра, з якою вони картають духовне убозтво. Пристрасть часто висловлена засобами нещадної сатири, прикметної більшою чи меншою мірою від всіх трьох. Коли ж мова про індивідуальне, то Сверстюк відмінний від Дзюби й Світличного тим, що його полемічний запал, в якому він не щадить своїх опонентів, поєднується, хай це й звучить парадоксально, з якоюсь душевною м'якістю. Якось, цитуючи реторичне питання Миколи Зерова, спрямоване на адресу літературних невігласів, Сверстюк додав від себе: "І тремтять у цьому запитанні навіть нотки співчуття". Я досі не замислювався над цією особливістю полемічних статей Зерова; можливо, Сверстюк має рацію. Але якщо він помітив їх у Зерова, то чи не за "сродністю", чи не тому, що вони, ці нотки гіркого співчуття, звучать у нього самого, як не висловлені одверто, то завжди відчутні в підтексті, навіть тоді, як він, не турбуючися добором делікатних слів, картає "компіляторів убогих посібників та підручників".

Напрошується дальша паралеля між двома постатями українського опору останніх літ: Сверстюком і Дзюбою.

Порядком відступу мушу сказати, що я не приєднуюся до непримиренности тих, хто засуджує Дзюбу за капітуляцію перед насильством. На осуд я не маю права не тільки тому, що не побував у такій самій ситуації, а й тому, що треба мати місце на "знижку" на людську слабкість: не в усіх однакова стеля витривалости. І мені страшна безоглядна прямолінійність, бо вона веде в нелюдське. Тому я не з тими, хто кидає анатему на Дзюбу, а з Петром Григоренком, який в інтерв'ю "Континентові" сказав:

Я не засуджую тих, хто не витримав іспиту тюремною катівнею, і категорично заперечую, коли таких людей засуджують, особливо ті, хто сам ще в катівні не побував. Від людини не можна вимагати неможливого. Кожен витримує стільки, скільки може.*

*"Сучасність", 1979, 2, ст. 96.

Тож говорю тут про "померлого" (за його власним вираком), але живого в нашій пам'яті Дзюбу — автора книжки "Інтернаціоналізм чи русифікація?".

Дзюба тих років, коли він був сам собою, уявляється нам трибуном. Не тільки в своїх виступах у кінотеатрі "Україна" чи в Бабиному Ярі, а й у літературно-публіцистичних працях. Вони наче аж просяться читати їх з трибуни, включно з такими, що написані на теми, далекі від сучасності, наприклад, есей про Сквороду "Перший розум наш..."

Сверстюк теж самими обставинами життя не міг бути кабінетним ученим. Патосом громадянського обов'язку дихає кожен рядок його літературного дорібку. І виступав він з промовама не менше від Дзюби, а стеля його витривалости перед силою зла виявилася вищою від Дзюбиної. І все ж, читаючи написане ним, якось важко уявити його на трибуні, бо головною прикметою його письма є зосередження на психологічних мотиваціях творчости досліджуваного ним письменника, на філософічному заглибленні в його внутрішній світ, наслідком якого Сверстюк досягає, сказати б, абсолютної переконливости кожного свого висновку.

Ще одна яскрава відмінність. Тим часом, як Дзюба емоційно-раціональний, кожного, хто читає Сверстюка, навіть людину не українського походження, якою є авторка спогадів про нього Р. Роснянська, вражає "музична ліричність його творів"; наче б він "не писав, не розповідав, а співав їх, співав пісню своєї душі, думу про свій народ, і, як у колишнього кобзаря, бринить його голос сльозою. Це сльози любови й туги: над долею народу, над власною долею".*

Врешті, характеризуючи Сверстюка як людину, належить підкреслити інтровертивність його натури, аж до скупости на слова, як його характеризують ті, що знали його особисто. Та ж Р. Роснянська:

"Євген Сверстюк не був балакучий — з багатьох, либонь, причин, але мова його була багатоплянова, відкрита — сигнал настроювати думку..."

І ще:

"...він здебільша висловлював свою радість, чи згоду, чи співчуття не словами, а поглядом. Взагалі він більше говорив очима, ніж словами..."

Але, як поминути індивідуальні відмінності, всі, хто виступав проти течії офіційного літературознавства, стояли на одному: на

*Ця й наступні цитати з статті Р. Роснянської "Мої зустрічі з Євгеном Сверстюком" ("Сучасність", 1974, ч. 10).

першочерговій потребі воскресити з мертвих літературні постаті нашого минулого, забальзамовані у фальші "залізних" підручників з фабричною маркою АН УРСР. Насамперед найвизначніші і ті, що їх викреслили з літератури як націоналістів.

У статті "Слово про Кобзаря" В'ячеслав Чорновіл висловив здивування, що за радянськими періодиками і монографіями виходить, наче б усі дожовтневі письменники

менше всього турбувалися про вироблення літературно-мистецьких цінностей, а, розмежувавшись на два табори, перебували в стані перманентної ворожнечі. По один бік барикад стояли революційно-демократичні чи просто демократичні письменники, які нібито чи не найголовнішим своїм завданням вважали необхідність підкреслювати свої симпатії до "великого російського народу"... вчитися писати у російських письменників, а також "гнівно таврувати", "нещадно висміювати" і "непримиренно поборювати" другий табір — реакційний, буржуазно-націоналістичний (абож модерністський).

У тій таки статті Чорновіл підніс "потребу дослідити всю творчість і громадсько-політичну діяльність Б. Грінченка комплексно, нерозчленовано..."

Іван Дзюба в згаданій статті "Перший розум наш..." сконденсовано накреслив проблематику вивчення творчості Григорія Сковороди, з багатозначним наголосом на історичних аналогіях: "як людська думка і совість протилежна натискові фальшивої епохи?"

На менші й другорядні літературні постаті ні в кого з них не було часу, і відновлення історії української літератури у всій її повноті лишилося мрією покійного Білецького.

На тлі цього загального прямування, яке скінчилося покищо тільки окремими спробами, чи не найбільше попрацював у цій ділянці Сверстюк. Окрім низки статей на вкрай занедбані в провінційному уересерівському кліматі теми психології творчості і виховання літературних смаків, є в Сверстюка кілька праць, присвячених окремим постатям нашої літератури, від Котляревського до проблематики, порушеної в романі "Собор" Олеся Гончара. І власне на них, хоч Сверстюк не встиг понаписувати "учених" монографій з належним апаратом, устаткованих примітками й посиланнями на літературні авторитети, видно руку майстра.

У "Думках" Паскаля є філософічне міркування: з якого пункту найкраще спостерігати мистецький образ? Погано з надто великої, як і з надто малої віддалі, бо є лише єдине відповідне місце: інші будуть задалеко або заблизько, зависоко або занизько. Перспектива визначає це місце в малярстві, але як знайти його в питаннях істини чи моралі? Так от Сверстюк має благословенний дар, який літературознавця і критика робить майстром: він уміє

знайти невлонну паскалівську точку, змінну для кожної доби, з якої в конкретних історичних обставинах найкраще видно літературну постать чи явище. І виходить у нього це так природно, що читач, сам того не помічаючи, стає на ту саму точку і до кінця лишається в полоні авторової логіки.

Конкретний приклад: вихідна точка для питоменного нашої доби поцінування постаті Івана Котляревського, з якої починається стаття "Іван Котляревський сміється":

Ніякою логікою не пояснити нам наших відроджень після поразок і самого факту нашого національного існування: ми живемо в стихійно-іраціональному, в глибинах, самим корінням, що вічно пробивається паростками і рідко досягає нормального цвітіння. Лише в глибинних джерелах вільно народжується наша сила, яка на поверхні не має жодної видимо стійкої форми існування. Наші перемоги нагадували нічний бенкет на руїнах чужого палацу. Зате наші поразки кожен раз здавалися остаточними — нас вирубували на пні, забуваючи в кривавому п'яному газарді, що в глибинах не досягне коріння, а в нашій землі — проростає кинуте в бою зерно.

Далі Сверстюк звільняє постать Котляревського від нашарувань пізніших епох, нашарувань, зумовлених духом свого часу чи умисне фальшивих, на подобу образу Котляревського з радянських підручників, який ніби тільки й робив, що уболівав за "дружбу двох братніх народів", і тоді, якщо ми призабули його чи зблід він у нашій пам'яті в якомусь невиразному, давно застиглому образі, нам наново стає зрозумілим, як на руїнах Гетьманщини підводиться постать поета, який сміхом живить майже протягом двох століть глибинне коріння нашого національного існування. Котляревський у Сверстюка змінний, залежно від того, як за різних епох його бачать, але незмінно живий, і сміється він не в минулому, а в сучасному.

Сам не будши малим, Олександр Довженко боляче спостерігав, як малі, пишучи про великих, змалюють їх до своїх мізерних масштабів, до своєї "малолітражності". А щодо змалювачів Шевченка він занотував у записній книжці 1942 року:

"Кобзаря цитувати трудно. Він нагадує мені огненну піч, з якої обережно вихвачують угольки і, перекидаючи їх між пальцями, прикурюють [...]"*

Курії, що з Шевченкової печі прикурюють, працюють над змаленням Шевченка уже скоро півстоліття, почавши з жадливої доби в шевченкознавстві, замаркованої ім'ям тодішнього

*Олександр Довженко. Твори в п'яти томах, т. V. Київ, 1966, ст. 36. Позначене квадративими дужками скреслене цензурою.

директора Інституту ім. Т. Шевченка Є. Шабліовського (див. його "Пролетарська революція і Шевченко", 1932). З того часу набралось багато великих (розміром) книжок про їх змáленого (але з великої букви писаного: Великий Кобзар) Шевченка. Вони врешті звели його до дещо недозрілого (бо не причащеного мудрістю марксизму-ленінізму) прообразу сучасного пропагатора "дружби народів" і борця проти українського "буржуазного націоналізму".

Євген Сверстюк не написав жадної товстої книжки про Шевченка. Усе написане ним — невеликі статті "з приводу" чи й просто рецензії. Це не шевченкознавство в звичному розумінні цього слова, бо Сверстюк не мав змоги систематично працювати над першоджерелами, щоб відкривати нові факти, але він з успіхом бореться проти відкривачів фальшивих "фактів", проти бажання "створити якийсь абстрактний образ революціонера-практика, зв'язати його з імпровізованими гуртками, яких не виявили жандарми, але які повинні були існувати..."; проти "применшення ролі поета-революціонера, який пробуджував свідомість цілого народу і виступав його духовним вождем".

Можна змáлювати Шевченка, що й роблять прикурювачі від нього в інституті, названому його ім'ям, але зусилля їх марні, бо як каже Сверстюк:

Ціле століття над дніпровими кручами лунає "Заповіт", і в ньому різні покоління висловлюють своє. Але навіть тоді, коли його просто записали на платівку і прокоментували перед пуском, — він залишається клеточком одвічного джерела і вільною піснею для втомленої душі.

Сверстюкові статті будять тугу за все ще не написаною "всенародною книгою" про Шевченка, створеною на рівні шевченківської естетики і його великої людської постаті; будять тому, що поет у концепції критика живий у душі народу: "Це явище (Шевченко — *І. К.*) зростає разом з нами і в міру того, як зростаємо ми самі".

Одним з кращих (чи не найкращим?) шедеврів есеїстики нашої сучасності ввійде в історію української літератури твір Євгена Сверстюка "Собор у риштованні". Роман Олеса Гончара "Собор" став приводом до написання есею тому, що Гончар на якусь мить "оглянувся навколо і помітив, що йде прокладеною борозною, наче осторонь від найбільших тривог і шукань віку, і спіймав себе на тому, що повчав народ, замість учитися у народу" (Сверстюк). Оглянувся і, хоч запізнено й неспіливо, підніс болючі проблеми української сучасності.

Почувши щось "неспівзвучне" з постановами "історичних"

пленумів і з'їздів, стривожено підвели голови від партійного корита кандидати наук і академіки чи й просто неуки і гаркнули на письменника: "Нізя!" Гончар злякався і, поспішивши сам відмовитися від "Собору", повернувся у "прокладену борозну" і знову щедро поливає рожевим лаком свої "Бригантини" і "Береги любови".

Але від того, що Гончар благополучно повернувся на лоно "партійности" і "народности", проблеми, порушені в "Соборі", не перестали хвилювати живі душі. От чому Сверстюк поклав його в основу свого есею і над несміливими Гончаревими і поставив вогненні крапки. Вийшов твір, який виломлюється за рамки звичайної літературної критики. Це історико-філософський есей про трагедію сучасної України на тлі органічно вбудованих історичних ремінісценцій, що на високій патетичній ноті надають глибини авторським висновкам, які достоту приголомшують конденсацією узагальнень, на подобу наступного:

Мені думається, що зі своєї героїчної епопеї він (український народ — *І. К.*) зумів зберегти лише душу пісень і загадку переказів. За півстоліття, коли населення планети доскочило чотирьох мільярдів, його стало менше, ніж було. Він знесилено встав після 1914-21 років, ледве живий підвівся після 1933, посічений і порубаний ожив після 1945, а нині його організм такий, що не забезпечує приросту... І страшенно, безбожно п'є. Посміхається над собою і промовляє до чарки: "самогоне, самогоне, хто тебе тепер не гоне..."

Це страшна, але реальна дійсність. Мимоволі напрошується думка про чорний песимізм автора. Але ні, весь твір Сверстюка написаний поза категоріями оптимізму чи песимізму. Він лише безжально показує найнижчу точку амплітуди піднесенень і падіннь, з якої Україні доведеться підводитися... якщо вона спроможеться. Відповідальний за кожне своє слово, Сверстюк залишає це питання відкритим, закінчуючи есей образом собору у риштованні, що є символом України:

Але що йому віщує те риштовання? Світле оновлення чи облудну видимість заміни? Новий гімн сонцю чи біблійну Содому? Високу осанну на хвилях його вічної думки чи міняйлів у храмі, zdegradovanому до критого ринку?

Чесно відповідати на ці питання не може ні Сверстюк, ні найпрозорливіший футуролог. Відповідь майбутне.

Можна прожити все життя в таких світових метрополіях, як Париж чи Нью-Йорк, і лишитися безнадійним провінціалом, що й демонструють часом наші тутешні інтелігенти, іноді й з професорськими титулами. Буває навпаки: людина, не виїжджаючи нікуди далі на захід від провінційного Києва, спроможеться почувати

себе європейцем, тобто органічно, без пози на європейця, сприймати західню культуру як свою, внутрішньо жити в ній, не зважаючи на провінційне оточення.

Наші відродженці від початку поточного століття, як щастило відроджуватися, вважали себе європейцями чи хотіли ними бути. Не без добрих підстав: поперше, не вмирала пам'ять про живі зв'язки з Європою до "возз'єднання"; а подруге, їм слушно здавалося, що в поверненні до окцидентальних джерел — рятунок від оглядання на "московського диригента", мовляв Хвильовий, яке, оглядання, робило українського інтелігента провінціалом. Тому Хвильовий волав: "Дайош Європу!"

Відродженці останнього призову, шестидесятники, воліли утримуватися від деклярування орієнтації на Європу, саме тому, що не вмерла пам'ять про Хвильового, якому Леонід Новиченко не видав "індульгенції", і нерозумно було наражатися на обвинувачення в "контрреволюційному хвильовізмі" самими декляраціями. Але рвалися вони з провінційної задухи через шукання зв'язків з культурою сучасної Європи. Про це свідчить не одна стаття Івана Дзюби. Зокрема в статті "Перший розум наш..." накреслена ціла програма дослідів: як виглядав би Сковорода на тлі сучасної йому європейської філософії. Дуже прикметне, що Іван Світличний по забороні друкуватися заходився коло перекладів французьких поетів, багато перекладав Василь Стус. А взагалі школа перекладачів цієї доби на чолі з Миколою Лукашем і Григорієм Кочуром не тільки фахово перевищувала здобутки перекладництва двадцятих років, а й довела до парадоксальної ситуації, за якої українська мова жила (властиво живе й досі) не так в оригінальній літературі, яка за недолюдністю вкладається в лексику і стилістику газети "Радянська Україна", як у перекладах.

Як порівнювати з двадцятими роками, впадає в око строкатість тодішніх європейців: від метрів масштабу Миколи Зерова й Олександра Білецького до Валеріяна Поліщука, який не стільки був європейцем, скільки вигукував про європеїзм. І не без підстав вправний демагог Андрій Хвиля іронізував на адресу останнього: "Попортили хлопця, і все. А він так і мислить зараз, що без нього Європа загине".*

Підтята під пень у тридцятих роках, українська культура не могла висунути нових статей на мірку Зерова чи Білецького, на це треба було багато часу: але пересічно відродженці шістдесятних років інтелектуально були краще озброєні від двадцятників. Вони й не сперечалися: потрібна їм Європа чи ні. Для них це питання було недискусійне. І типовий серед них був Сверстюк. Він

* Андрій Хвиля. Про наші літературні справи. Харків, 1926, ст. 46.

без пози, що "знає", цитував просто там, де було треба, Гете й Шопенгауера, Шеллінґа й Канта; так само просто своїми для нього були давні Вольтер і Дідро, як і наш сучасник Антуан де Сент-Екзюпері.

Легко відгадати, чому Сверстюка зацікавила доля вигнанця Адальберта Шаміссо, до перекладу "Дивних пригод Петера Шлеміля" якого Сверстюк написав прегарну передмову. Так само легко буде зрозуміти і Сверстюкове почуття споріднености з класиком Миколою Зеровим, якого Сверстюк цитує справді з ноткою гіркого співчуття до невігласів:

"Зупинімось на греках і римлянах, на французьких та англійських революціонерах, — невже це для нас екзотика? Невже ми до такої міри відчужені від їх світогляду, мистецтва, суспільних ідеалів та громадянських традицій, щоб не побачити в їх світі коренів нашого?"

Можна припустити найгірше: що Сверстюкові не пощастить написати нічого більше. І тоді дещо з уже написаного ним залишиться тривалим вкладом у фонд української літератури. Нових відродженців, як судитиметься їм появяться ще раз, дивуватиме скромність, з якою він сам визначив себе "невеликою, але покищо живою постаттю" в культурному процесі свого часу; і ще більше — шляхетність його натури, чисте душевне тепло, яке, недоторкано збережене в оточенні номенклятурних монстрів, випромінюється з кожного написаного ним рядка.

Якось він писав, що "потрібні культурні, талановиті люди, які пристрасно люблять правду в житті й мистецтві і не терплять: діяльної бездіяльності, байдужости і так званого формалізму, тобто шкідництва. Тільки такі люди можуть робити потрібну для суспільства роботу, а не убогі духом чиновники..."

Такою людиною й є сам Євген Сверстюк.

СТАНИСЛАВ ЛЮДКЕВИЧ ЗБЛИЗЬКА

Василь Витвицький

Музична атмосфера в домі моїх батьків була наскрізь просякнена Лисенковим впливом. Проте мої ранні музичні враження міцно зв'язалися з творами Станислава Людкевича. Була це передусім "Українська баркароля" для трьох жіночих голосів з фортепіаном, а далі сольоспів "Черемоше, брате мій!" Це було в той час, коли я й не дуже ще цікавився іменем композитора, зате вслухувався в його музику з зворушенням і в своїй уяві бачив і хвилі Дніпра, і чайку з козаком і сплави на Черемоші. Баркаролю залюбки і при кожній нагоді виспівували мої старші сестри, не раз спільно з своїми товаришками. Тепер часом слухаю цей твір з платівки у виконанні сестер Марії, Ніни і Даниїли Байко. У їхньому виконанні баркароля виходить жвавіше, бадьоріше. Мої сестри співали її протяжніше, тужливо і — тасмничо. Так — щонайменше — цей твір мені тоді вчувався. Сольоспів "Черемоше, брате мій!" я вислухував безліч разів з платівки, наспіваної самим Модестом Менцінським.

Минали роки і моє знайомство з творами Людкевича увійшло в інакшу фазу. Як учень вищих клас коломийської гімназії я співав у басах шкільного хору. Наш диригент, проф. Роман Шипайло трактував свій пост і свій хор дуже серйозно. З нами він виконував твори Людкевича "Косар", "Хор підземних ковалів" і першу та другу частини кантатисимфонії "Кавказ". Це було завдання важке й аж надто амбітне, проте не без користі для нас, членів хору, і для наших слухачів. Пригадується, скільки то було втомливої праці над самою фугою з першої частини "Кавказу" на слова "Не скує душі живої і слова". І яка була радість, коли нарешті всі чотири голоси тріумфально сходилися на довго витриманих і голосних кінцевих акордах. Згадаю, що кілька років згодом у Кракові, коли мені самому довелося провадити хор тамтешньої студентської громади, ми теж виконували деякі твори Людкевича, між ними й "Косаря".

ПЕРЕМИШЛЬ

Наше особисте знайомство і наша перша розмова відбулися ранньою осінню 1929 р. Тоді в Музичному інституті ім. Лисенка в Перемишлі треба було вчителя теоретичних предметів. Я, свіжо випущений з музикологічного відділу Ягайлонського університету в Кракові, зголосився. Директорка інституту Ольга Ціпановська просила Людкевича (він був інспектором відділів львівського Музичного інституту на всю Галичину) поговорити зі мною і дати чи не дати свою апобату. Наша зустріч відбулася в його приватному помешканні. Розмова велася про мої студії в університеті, в консерваторії, про краківських музик тощо. Того дня його час був обмежений, і він запропонував зустрітися ще раз. Слово по слові і вийшло так, що найкраще буде нам поговорити під час їзди зі Львова в Перемишль у такому то дні і в такій то годині. Так і сталося. А щоб інші пасажири нам не заважали, ми вийшли в коридор і там відбули свою розмову. Пам'ятаю до сьогодні, з якою увагою і делікатністю мій співрозмовець провадив тоді розмову. То й був початок нашого довголітнього знайомства, безлічі зустрічей у найрізноманітніших обставинах, спільних дій і контрверсійних питань, які клали нас часом по противному боці, — правда, не дуже то високих — барикад.

Під час моїх перемиських літ 1929-1937, з яких чотири роки я був учителем Музичного інституту, а других чотири його директором, наші зустрічі відбувалися головним чином у дні піврічних і річних іспитів. Відбувалися вони напереміну у двох приміщеннях: у самому інституті і в просторих кімнатах перемиського дівочого інституту. Управа останнього завжди дбала про нашу якнайбільшу вигоду і спокій. А для Людкевича це місце в'язалося з спогадами про давню співпрацю. На згаданій угорі "Українській баркаролі" стоїть напис: "Присвячено хоріві Інституту для дівчат у Перемишлі".

Мушу признатися, що ані я, ні хто інший з-поміж учителів, членів іспитових комісій, не провадив так точно іспитових протоколів, як наш інспектор. Кожна гама, кожний пасаж і кожний твір були точно занотовані з маленькими позначками якости виконання. У цьому і в пильному вислухуванні всіх учнів від першого до останнього він був непохитний, хоча такі іспити в самому Перемишлі тривали подеколи два повні дні від ранку до вечора. У праці оціночної комісії наш інспектор був звичайно дуже згідливий, так що суперечки за оцінку того чи того учня траплялися рідко. При іспитовому столі, де засідали всі вчителі, під час гри учнів панувала повна мовчанка. Але, якщо вчителька — від фортепіяна — не кидала на нас надто вимовного, а то й гострого, погляду, можна було притишеним голосом поговорити дещо й про той чи той виконуваний твір, зокрема, якщо це був твір українського композитора. Пам'ятаю теж, як одного разу заавансована учениця —

піаністка виконувала зі своєю учителькою при другому фортепіані "Симфонічні варіації" Сезара Франка. Людкевич слухав, слухав, а далі клікнув уголос: "Ах, яка то гарна музика!"

Перемиський музичний інститут завжди пишався своєю знаменитою фортепіановою клясою. Було це заслугою двох учительок: Володимири Божейко й Ірини Негребецької. З першою Людкевича в'язали доволі тісні взаємини. Колись, коли вона була ще молоденькою ученицею, він чи не перший звернув був увагу на її незвичайні піаністичні здібності, він теж вітав її, коли вона верталася з Відня, закінчивши там славну "Школу майстрів". Негребецька була раніше ученицею Василя Барвінського. Вона відзначалася великою музичністю і винятковим педагогічним хистом. Іспити і публічні виступи учнів були тереном змагань між обома вчительками та їхніми учнями: за крашу, вимоглившу й оригінальнішу програму і за її краше й зріліше виконання. Слухати їх, цю вишу клясу інституту було для нас приємністю. Та немало радості було й з виступів декого з наших найменших. Ось маленький челіст, який з трудом утримував у руках свій інструмент, але грав добре, чисто і — головне — з завзяттям. Або піаністка: маленьке, жваве і дуже привітне дівчатко. Виконати завдану програму було для неї іграшкою, зате як досягти ногою педалю — це вже була складна проблема.

З часів перемиських іспитів і концертів збереглася в пам'яті одна особлива пригода. Тоді я жив ще у Львові і доїздив у Перемишль кожного тижня. Одна з інститутських імпрез закінчилася була з великим запізненням, то й Людкевич і я пустилися до залізничного двірця трохи пізно. Ми прибігли тоді, як поїзд зникав з обрію. Була північ, і ми спрямувалися до готелю, що зараз таки коло двірця. Приходимо. "Берім одну кімнату з двома ліжками, так дешевше", — каже він. Я радо погодився. Проте ситуація для мене не була ясна і я, зійшовши вниз до порт'єра, просив його не брати від Людкевича повної плати, бож половина належності це моя справа. Другого дня, коли я пробудився, Людкевича вже не було: поїхав раннім поїздом. При виході показалося, що кімната таки була заплачена повністю. Порт'єр, на мій закид, боронився: "Пане! Д-р Людкевич наш постійний гість, ми з ним сперечатися не можемо".

З музикування не учнів, а самих таки вчителів варто згадати кількаразове виконання Людкевичевого "Ноктюрну". Це тріо для скрипки, віолончелі і фортепіану написано було давніше, ще до Першої світової війни. Сам композитор не дуже долюблював цей твір і, коли траплялося, що "Ноктюрн" виконували у його присутності, він не то винувато, не то іронічно посміхався. Проте тріо мало свою вартість як мелодійний і легко сприйнятливий твір. За основну тему автор ужив був — згідно з змістом твору — народної пісні "Ой, не світи місяченьку". Інша річ, що й виконавці були тоді першорядні: Негребецька —

фортепіано, Євген Козулькевич — скрипка, Олександр Красицький — віолончеля.

Коли мова про критичне ставлення композитора до своїх творів, цікавий ще один приклад. Це його думка про "Гумореску", яку включила була в свою програму піяністка Володимира Божейко. В рецензії з концерту (газета "Діло" ч. 38, 1931) Людкевич писав: "Як автор (не дуже змістовної та під оглядом стилю старосвітської 'Гуморески') почувуюся в цім місці до милого обов'язку хіба зложити піяністці подяку за виконання, якого я — признаюся — для цього 'твору', пишучи його колись, ніколи й не надіявся".

Будучи диригентом великого і голосово сильного хору "Перемиського Бояна", я старався включати в його репертуар і складні твори. До одного з концертів у роковини Тараса Шевченка я включив першу частину "Кавказу" Людкевича. Про симфонічну оркестру в тодішніх обставинах не могло бути мови, тому в мене зродилася думка, чи не варто було б покористуватися інструментальною партією, перекладеною для фортепіана в чотири руки. З такою досить сміливою пропозицією я звернувся до композитора. Він спочатку відмовлявся — це ж значило тижні надокучливої праці — проте вкінці погодився переклад зробити. Після того прийшла черга на мене переписати весь матеріал, бо рукопис Людкевича з різного роду вставками для виконання придатний не був. Фортепіанова партія в такому вигляді — її на концерті виконували дві наші вчительки Негребецька та Олена Яцишина — звучала повно й барвисто та навіть сподобалася самому композиторові. Він приїхав до нас на концерт, але, як звичайно бувало, коли виконувався його твір, не дав намовити себе вийти до залі, а весь час нечутно ходив по прибічній кімнаті за сценою. Після виконання я питаюся, чи все було гаразд. — Так, за одним винятком, — була відповідь. — Темп фуги надто повільний. — Тут дозволю собі зробити невеликий відступ. Наш темп фуги тоді, в Перемишлі, був повільний, і щодо цього немає ніякого сумніву. Проте, якоюсь мірою під впливом настоювання самого композитора, у нас виконують цю частину занадто скоро. Слухач має враження, що і хористи і оркестранти поспішають один поперед одного, щоб тільки добігти на час до кінця. Щоб у цьому переконатися, вистане послухати цю частину "Кавказу", виконану на платівці хором "Трембіта" з Львівською симфонічною оркестрою. При такому виконанні чимало краси і майстерности згаданої фуги, одного з найкращих зразків цієї форми в нашій хоровій літературі, до слухачів не доходить.

Кілька слів скажу тут про зовнішній вигляд нашого музики. Завжди, як зимою так і літом, був дбайливо одягнений. На шиї ніколи не було краватки, зате невідлучна досить широка, буйно перев'язана шарфа (бант), така, як її носили мистці ще на початку цього сторіччя. Волосся доволі буйне і довге — спереду трошки проріджене. Маленькі вусики.

Додати б тут, що сам композитор любив не раз пожартувати трохи, і то на тему самого себе. Пригадую, як одного разу оповідав нам про свою нічну подорож зі Львова в Перемишль. Йому треба було раннім ранком бути в Перемишлі, а тут інші справи затримали його у Львові до пізньої ночі. Довелося їхати швидким поїздом опівночі. Приїхавши задалегідь на вокзал, зайшов у теплий переділ поїзду, закутався в завішений плащ і — заснув. А треба знати, що для швидких поїздів найближчою станцією був Перемишль. Будить його переразливий свист. Отже, вже перемиська станція! Хапає плащ та невідступну течку і в останній хвилині вискакує з поїзду. По хвилині, коли поїзд уже відійшов, розглядається, а це не Перемишль, а Львів, той самий, з якого він хотів виїхати. Для нас, слухачів, особливо цікаве було те, що наш музикант, оповідаючи свою пригоду, старався передати її так, щоб уся справа мала вигляд звичайної й нормальної з його боку і що її суть була в трохи незвичайному збігові обставин.

МУЗИЧНИЙ ЛЬВІВ

У 1930-их роках музичне життя Львова було доволі різноманітне й рухливе. Складалася на нього праця й діяльність цілої низки визначних композиторів, музикознавців, цікавих виконавців-солістів, великих, на доброму рівні поставлених хорів та цілих загонів талановитої музичної молоді. Були, правда, дві Ахіллові п'яти: оперний театр і симфонічна оркестра, до яких українська музика доступу не мала. Та всі інші ділянки були чинні і виявляли тенденцію до зросту. Незмінним і головним центром того життя було, як і до того часу, Музичне товариство ім. Лисенка у Львові зі своїм власним будинком і зі своєю вищою музичною школою, яка користалася першорядною репутацією навіть у музичному відділі міністерства освіти в Варшаві. У проводі музичного Львова стояли на протязі цілих десятиліть два музики: Станіслав Людкевич і Василь Барвінський. Їхні життєві шляхи бували різні, як різні були й їхні музичні уподобання і компетенції, які не в одному перехрещувалися. Проте вони вміли зберегти один до одного взаємну пошану (в очі й поза очі), а то й приязне ставлення, яке переборло не одне тверде життєве випробування. Тереном одного з них, точніше притокою до деяких розходжень між ними, була діяльність нашої професійної організації, відомої під назвою СУПРОМ (Союз українських професійних музик). Барвінський, довгий час голова СУПРОМу, а з ним Зиновій Лисько, Нестор Нижанківський, Микола Колесса, Роман Савицький та інші твердо вірили в потребу такої організації і прикладали багато свого часу і праці для її розбудови. Людкевич був довше й щільніше зв'язаний з ширшими колами громади, музичними товариствами, хорами і музично-аматорськими діячами. Він не підтримував деяких рішучих реформаторських починань союзу. Проте не відмовлявся належати до нього і брати участь у деяких менше

експонованих органах його управи, напр., у контрольній комісії. Коли 1937 р. за ініціативою Лиська СУПРОМ почав видавати свій журнал-місячник, Людкевич час від часу давав до нього свої статті.

На відміну від Перемишля, де доводилося мати діло з Людкевичем — композитором і вчителем чи шкільним інспектором, у Львові я мав нагоду спостерігати його зблизка як музикознавця і музичного критика. Мені ще в часі університетських студій попадали в руки деякі його статті й рецензії. Я знав, що з-під його пера вийшла об'ємиста праця про програмовість у музиці, написана ще 1908 р. як докторська дисертація в Віденському університеті (уперше надруковано її в книжці: Ст. Людкевич, "Дослідження, Статті, Рецензії", Київ 1973, ст.ст. 25-113). Нас, молодших, які щойно зачинали свою музикознавчу працю на галицькому терені, його наукові праці, статті й рецензії вражали не тільки ясністю викладу, але й безкомпромісовістю й сміливістю критичних зауважень. Що нам особливо припадало до вподоби, так це його живий, дотепний, не раз гострий стиль, далекий від утертої, сказати б, старогалицької сіризни. Недавно київський музикознавець Микола Гордійчук назвав музикознавчі праці Людкевича свого роду літописом музичного життя на західноукраїнських землях і віддзеркаленням найважливіших процесів і найпрогресивніших проявів того життя. Це правильне і точне визначення. Про музичний літопис можна говорити вже хоч би з уваги на протяг часу — понад 70 років — за який і в якому писання Людкевича з'являлися. Перші з них датовані 1898-им роком, останні 1969-им.

Музикознавство було однією з надійних царин музичного Львова. У половині 1930-их років зродилась була думка довести до координації праці окремих музикознавців і зв'язати їх з Науковим Товариством ім. Т. Шевченка. До здійснення цього пляну дійшло було 1936 р., коли при НТШ засновано "Музикологічну комісію". Членами комісії стали: Філарет Колесса, Людкевич, Барвінський, Нижанківський, Лисько, Борис Кудрик, Йосип Хомінський, В. Ліщинський і Василь Витвицький. На установчих зборах члени комісії вибрали своїм головою Людкевича, що тоді був між нами єдиним — крім Колесси — дійсним членом НТШ. Одне з чергових засідань комісії було присвячене 25-річчю з дня смерті Миколи Лисенка. Там Людкевич читав свою доповідь про форму сольоспіву у Лисенка, яку згодом — з деякими змінами — надрукував журнал "Українська музика" (ч. 9-10, 1937).

З моїх власних справ, зв'язаних з музикознавчою працею, хочу згадати появу на сторінках львівського "Діла" (травень 1934) моєї статті до питання українських впливів у творчості Фридриха Шопена. У статті зібрані були дані про дотогочасні відзиви з цього питання (їх було чимало), біографічні дані про композитора, які кидали деяке світло на заторкнену тему і врешті ряд конкретних прикладів і порівнянь. Стаття була предметом розмов між Людкевичем і мною, в перебігу яких він виявив не абияке зацікавлення темою. Як пригадую, пророблену мною

працю він оцінював прихильно, хоч і трохи стримано.

На музикознавчому відтинку тогочасного Львова траплялися й деякі дисонантні звучання. Інакше бути й не могло. Молодші музикознавці, свіжо випущені з різних університетів, оцінювали критично те, що діялося до того часу. Пригадую, як з критикою деяких робіт Людкевича виступав у нашому колі Йосип Хомінський. Вже тоді Хомінський вибивався на перше місце між випускниками всього музикологічного відділу Львівського університету. Його пізніша кар'єра як голови катедри музикології варшавського університету і музикознавчі досягнення європейської міри цю оцінку підтвердили. Слідкуючи за виступами і статтями Людкевича, ми зауважували, що деякі оцінки старшого з-поміж наших музик, напр., про Олександра Кошиця-композитора, були надмірно гострі. Проте було одне питання, що в наших взаєминах стало малим "каменем спотикання" і хвилювало нас найдовше. Була це справа редакцій чи переробок творів давніших композиторів. Таких переробок вийшло було з-під рук Людкевича чимало. Зауваження про це підносилися були вже у 1920-их роках. Тоді робив їх не музикознавець і не музик, а поет і фейлетоніст Степан Чарнецький (Тиберій Горобець). На закид, буцім то він своєвільно переробляє твори давніх композиторів Людкевич вияснював, що в багатьох випадках ці твори збереглися у незадовільних копіях і що деяка редакційна робота над ними є konieczністю. Зрештою, писав він — як кажуть — просто з моста: якщо Тиберій Горобець хоче причинитися для добра справи, мусить підходити до неї "з більшою відповідальністю, кращою підготовкою, а не так доривочно, а при тім безкритично і неграмотно, що тим засуджує згори на ніщо всяку корисну і розумну дискусію". ("Дослідження, Статті, Рецензії", ст. 331). Згодом, майже два десятиліття пізніше, проблема вирунула наново. Виникало питання, як бути з деякими сценічними творами Лисенка. Чи піддавати їх переглядові, чи дотримуватися оригіналів? У 1935-ому році багато розмов було з приводу нової дії (у султана) "Запорожця за Дунаєм" на слова Романа Купчинського з музикою Людкевича. В той самий час постала була нова дія — теж Карась у султана — на слова Максима Рильського, з музикою Володимира Йориша. Обидві спроби не втрималися, і Карась залишився оригінальним Карасем.

Пригадую, що в приміщенні Музичного інституту у Львові відбулися одні сходи́ни в вужчому колі, на яких ми дискутували, як бути нам з цими питаннями. Там були тоді Людкевич, Барвінський, Лисько, Савицький і я. Запам'яталася й одна моя розмова в чотири очі. На мої дуже обережні зауваження про згадані переробки Людкевич, дивлячись своїм звичаєм вниз і тримаючи долоню при обличчі, сказав неначе трохи сумовито: "Можливо, ви маєте рацію, що я непотрібно уважаю себе за нашого музичного папу". Становище Василя Барвінського в цьому питанні було по золотій середині. Він визнавав, що треба виразно

розмежовувати редакційні зміни і доповнення від оригіналів, але, на його думку, нам не слід бути й надто ревними пуристами.

Тут доречно буде подати ще бодай короткі зариси особливих зацікавлень і уподобань нашого композитора. Високо цінив він і любив хорову музику Дмитра Бортнянського. Ніхто інший не спричинився так до культивування і поширення музики Бортнянського на західноукраїнських землях, як він. Львівська публіка, зібрана 10 листопада 1925 р. на урочистому концерті в сторіччя з дня смерти нашого великого клясика, почула з уст головного промовця — Людкевича, що "Бортнянський не тільки глибоко корениться в минувшині української культури; його музика силою свого національного виразу й характеру утвердилася по його смерті на Великій Україні і у нас в Галичині мимо нашої волі і без нашого змагання і наклала свій відпечаток на всю нашу церковну музику 19 століття". (Промова була згодом надрукована в "Музичному листку", Львів, 1925).

Творами Миколи Лисенка Людкевич захоплювався від своїх ранніх літ. Не раз він згадував, яке величезне враження справили були на нього такі твори Миколи Віталійовича, як "Туман хвилями лягає" (з опери "Утоплена"), "Іван Гус" і — особливо — "На прю!". На 20-ому році життя він диригував хором "Львівського Бояна", виконуючи з ним Лисенкову кантату "Радуйся, ниво неполитая", а згодом "Б'ють пороги", "Веснянки" і — "На прю!" Словами признання і подиву завжди говорив про Миколу Леонтовича, якого включав до ряду найоригінальніших українських композиторів. У творах цього композитора він знаходив поліфонічне, в тому й поліфонічно-імітаційне трактування голосів хору, таке притаманне його власним хоровим творам і — зокрема — його обробкам народних пісень.

З-поміж інших композиторів Людкевич особливо високо цінив Петра Чайковського. Багато ваги він прикладав до українського походження роду Чайковських і до значення української народної пісні в творчості цього композитора. Щодо цього повністю погоджувався з ним Барвінський, зате дехто з молодших колег ставився до цих питань стримано. До модерністичних течій перших десятиліть 20-го сторіччя, які зароджувалися і росли на його очах, Людкевич ставився з неприхованою нехитттю. Його думка, напр., про Ігоря Стравинського була не надто похвальна, особливо за надмірно часті і надмірно різкі зміни мистецьких напрямів цього останнього, на які наш музикант мав один термін: "сальто-мортале". Зрештою, коли мова про ставлення до авангардно-експериментальних течій в європейській музиці 1920-их і 1930-их років, то все львівське музичне середовище було наставлене до них негативно, за одним єдиним винятком Антона Рудницького.

ЛЬВІВ РАДЯНСЬКИЙ

З приходом радянської влади восени 1939 р. зайшло чимало докорінних змін і в нашому музичному житті. Уклад ієрархічної музичної піраміди різко змінився. Передусім до неї включено всі музичні сили Львова, українські, польські і єврейські. На її вершку поставили Барвінського, а Людкевича постійно і при різних нагодах спихали вниз. Чому висунули Барвінського, нам було ясно з самого початку. Це в'язалося з його концертною подорожжю по Радянській Україні при кінці 1920-их років разом з віолончелістом Богданом Бережницьким. З тієї подорожі Барвінський дав дуже широке і не менше позитивне звітлення у львівській пресі. Проте, чому тодішня настанова нової влади була проти Людкевича, було й до сьогодні залишилося для мене загадкою. Пригадується наша спільна подорож у Київ весною 1940 р. з нагоди пленуму Спілки композиторів. У програмах концертів пленуму не знайшов місця ні один більший твір Людкевича. Наскільки могу пригадати, то він не брав участі в довгих дебатах і дискусіях. І ще такий образок: під час однієї з перерв уклали були нашу львівську делегацію до спільної фотографії. У першому ряді в центрі Барвінський, навколо нього розставили інших членів делегації, а Людкевича поставили аж у третьому ряді під стіною. Цього було забагато: хтось з першого ряду підійшов в останній момент до нього, взяв під пахву, привів на своє місце, а сам став на його. Так фотографію й зроблено. Львівські музики, і то не тільки українці, були немало здивовані таким трактуванням їхнього старшого колеги. А Василь Барвінський, як тільки був вільний від офіційних функцій і відвідин (цих у нього не бракувало), вірно дотримував товариства своєму побратимові. Їх не раз можна було бачити, як вони йшли удвох широким гамірним Хрещатиком. Вони були такі зайняті розмовами про все, що відбувалося під час пленуму, що навіть не помічали цікавих і трохи здивованих поглядів прохожих киян, які бачили, що це "нетутешні".

У той час, кінець 1939 і перша половина 1940 р., я працював у музичній редакції львівського радіомовлення. Керівником відділу був Ісаак Паїн з Києва, членами редакції Софія Лісса, Роман Савицький і я. У моїй компетенції була українська музика і я, крім щоденних передач, готував час від часу передачі, присвячені окремим темам чи композиторам. Ці передачі були завжди живі, без користування з грамофонних платівок. Нашу працю дуже влегшував радієвий вокальний ансамбль під керівництвом Євгена Козака, який міг у розмірно короткий час приготувати програму і виконати її на доброму рівні. Правду кажучи, цей ансамбль складався майже виключно з співаків-солістів. Згадаю, що під час готування до однієї передачі (з творів Дениса Січинського) я випадково натрапив був на халепу. У процесі готування я зібрав був нотні матеріали, які тільки були напихваті і приніс показати їх нашому керівникові. Переглядаємо, а тут: "Не пора!" Паїнові — напевне —

вперше довелося читати цей текст, і він, звичайно дуже спокійний і опанований, скипів: "Як можна москаля і ляха класти на одну дошку?" Мені було ніяково, що я заздалегідь не переглянув точно і не пересіяв принесених матеріалів. Те, що я встиг сказати, було щось приблизно таке: "Алеж, товаришу Паїн, цей текст написав Іван Франко, це одне, а друге: написав його ще на початку цього століття".

Передачу присвячену творчості Людкевича ми готували з особливою дбайливістю. У день, чи точніше у вечір, на який концерт був призначений, сам композитор прибув до нас і весь час був з нами в приміщенні радіостанції. У просторій залі при двох фортепіянах уставлений хор, з боку солісти, акомпаньйатори. За скляною стіною у меншій прибічній кімнаті стіл, на ньому мій мікрофон. Невблаганні стрілки годинника наближаються до визначеної хвилини. З'являється яскравий червоний сигнал, і я починаю читати свій заздалегідь приготований і управою апробований текст. Короткі життєві дані, опис багатогранної діяльності композитора, музикознавця, вчителя, етнографа, а далі кілька слів про окремі ділянки творчості. Увесь текст переплетений виконанням вибраних творів композитора. Нарешті, передача закінчується. Композитор, як видно, вдоволений, дякує причетним. Ми ж усі розходимося "раді та веселі".

З великого числа тодішніх імпрез пам'ятною подією було виконання кантати-симфонії "Кавказ" у великій залі львівської консерваторії. Це була для нас перша можливість почути твір у цілому (раніше окремі частини виконувалися не раз). Виконавцями були професійний хор і повна симфонічна оркестра під керівництвом Миколи Колесси. Варто пригадати, що з Людкевичем і його творами Колессу в'язали тісні вузли приязної співпраці. До того часу під рукою Колесси прозвучало чимало хорових творів Людкевича, до того ж прозвучали вони у виконанні, дбайливо прочитаному і глибоко відчутому. Так само й тодішнє виконання "Кавказу" стало для львівської громади подією небуденною, святковою.

Ще під час київського пленуму редакція журналу "Радянська музика" запропонувала мені написати для журналу статтю. Я зобов'язався написати статтю про творчість Людкевича (вона з'явилася в числі 5-6 журналу за 1940 рік). Для мене це була нагода і претекст, щоб зібрати деякі дати і дані від самого композитора. У наших тодішніх розмовах він згадував про один з перших своїх хорових творів, "Вічний революціонер" на слова Івана Франка, написаний 1898 р. Тоді у Львові готувалися до урочистого відзначення 25-ліття творчості поета. Після виконання твору Франко дякував молодому композиторові і сказав, що музика назагал йому подобалася, проте він "волів би, щоб у середній частині було менше коляди, а більше маршу".

Пригадую, яке велике значення приписував Людкевич концертам, що відбувалися у Львові 1902-1903 р. у виконанні чеської симфонічної оркестри. У їхніх програмах були твори Гайдна, Моцарта, Бетговена,

Брукнера, Малера, Ріхарда Штрауса. Ці твори та їх першорядне виконання зробили були величезне враження на молодого музику і мали вирішальний вплив на його життя. "Якби не ці концерти, я не був би композитором" — говорив він з притиском. Впадає в око, що саме 1902-му році постала друга частина циклу "Кавказ", а саме "Молитва", а два роки згодом — перша — "Прометей".

З тодішніх наших розмов виразно запам'яталося, як композитор хотів з'ясувати і неначе виправдатись, чому він знов і знов забирався до музичної інтерпретації Шевченкового "Заповіту". А слід згадати, що до цього завдання він підходив з великою увагою. Про це говорять і його дослідження, такі як "Про основу і значення співності в поезії Тараса Шевченка" і "Про композиції до поезій Т. Шевченка" (обидва з'явилися в журналі "Молода Україна" 1901 і 1902 р.). У рукописі лишилася його велика розвідка з 1930-их років "Вокальна музика на тексти поезій 'Кобзаря'", надрукована вперше в згадуваній книжці 1973 р. "Дослідження, Статті, Рецензії".

Коли мова про "Заповіт", то можна зауважити, що питання його музичної інтерпретації — одне з цікавіших не тільки з погляду формально-стилістичного, але й з уваги на психологію музичної творчості. Щоб переконатися в тому, як той самий текст по-різному інспірував багатьох композиторів, вистане порівняти музику до нього Михайла Вербицького і Миколи Лисенка, Василя Барвінського і Станіслава Людкевича, Бориса Лятошинського і Левка Ревуцького, Рейнгольда Глієра і Сергія Прокоф'єва (усіх не перелічити, бо композицій на текст "Заповіту" нараховують на пів сотні).

У наших розмовах Людкевич говорив про те, як він спершу працював над відомою популярною мелодією композитора-аматора Гордія Гладкого. Її він опрацював двічі, але вислід його не задовольняв. Його вражало, що згадана мелодія розбіжна з наголосами тексту. Іншою спробою був приступний для виконання, строфічно-варійований "Заповіт", що його композитор уклав був для всіх трьох видів хору: мішаного, жіночого і чоловічого. Від цих спроб, задуманих для широкого вжитку, окремо, неначе гірський верх, стоїть "Заповіт" (1934), кантата для хору, соліста і симфонічної оркестри. Це, як і "Кавказ", одна з вершин творчості композитора. І як у "Кавказі", так і тут кожна думка поета передана музичною мовою до найменших тонкощів.

Замикаючи період радянського Львова років 1939-1941, не можу поминути ще одного місяця, точніше ще однієї установи, в якій нам доводилося зустрічатися. Був то філіял Інституту фолкльору Академії наук УРСР. (Адже фолкльористика була здавна полем зацікавлення і праці нашого музики (докладніше про це мова в статті З. Штундер "Музично-фолкльористична діяльність С. П. Людкевича", річник "Українське музикознавство", Київ, 1967). Тут згадаймо тільки, що вже в молодому віці Людкевич зредагував був два томи галицьких народних

пісень і попередив їх цінними й фахово написаними вступними зауваженнями. Ці збірники з'явилися 1906 і 1907 р. Його зацікавлення не змаліли й до останнього часу. Оце недавно, в жовтні 1978 р., композитор і музикознавець Богдана Фільц відвідала нашого композитора-сеніора, а свого колишнього вчителя; вона пише:

У своїх роздумах про народну музику він торкається важливого питання взаємопроникнення та індивідуального перетворення різних національних культур, згадує, що займався колись проблемою споріднености українських та польських фолклорних мелодій і знайшов дуже близькі аналогії. На підтвердження цього тихим голосом він заспівав мені кілька зразків українською і польською мовами ("Культура і життя", 25 січня 1979).

Тоді, 1941 р., Людкевич їздив у Київ з доповіддю на тему "Мандрівні мелодії в українських народних піснях". Правда, моїм безпосереднім зверхником, перед яким я був зобов'язаний час від часу складати звіт з виконаної праці, був директор інституту Філарет Колесса. Проте, що деякий час усі співробітники інституту стрічалися в приміщенні цієї установи, тоді й наші розмови там заторкували питання, зв'язані так чи інакше з фолклористикою.

У НОВІЙ ЕВРОПІ

Восени 1941 р. мені довелося побувати в товаристві нашого композитора два дні, і то в досить незвичайному місці. Першого дня ранком я поспішав до приміщення Спілки музик, що було в центрі Львова на вул. Підвалля. Увійшовши в коридор кам'яниці, я побачив групу людей, оточених службовцями Гестапо. Кілька кроків — і мені теж казали стати в гурті. Скоро після того попав туди й композитор Василь Барвінський. За годину-дві нас заладували на відкриті вантажні авта і повезли до тюрми на вул. Лонцького. На оточеному подвір'ї з усіх боків мурами, нам сказали стати рядом, обличчям до стіни і — не обертатися. Від сусідів ми довідалися, що на українців проведена в цілому місті облава і що тюремні камери наладовані заарештованими. Поруч з нами стояли й зовсім старі люди і підлітки. Стояли й кілька священників. Оподалік ми з здивуванням побачили Людкевича. Стояння тяглося довгими годинами. Надвечір нам наказали стати рядами посередині подвір'я. Користаючи з нагоди, ми стали поруч з Людкевичем. Наші ряди потрохи проріджувалися: старих людей і малолітніх стали викликати й відпускати на волю. Хтось, що стояв недалеко від нашого ряду, звернувся до старшини, який проходив мимо і, показуючи на Людкевича, сказав, тут, мовляв, ще одна старша особа. Старшина підійшов ближче, глянув і кликнув: "Що? Цей молодий парубійко?" Композиторові було тоді 62 роки.

Пізно ввечері нам дали якоїсь рідини і по шматкові хліба і розвели по коридорах тюрми (у камерах місця не було). Знову безконечне стояння, чим далі в ніч, тим дошкульніше. Нарешті, не було ради, треба

було сидати на брудну підлогу і спиратися спиною об стіну. І то тісно, бо місця в коридорі було мало. І так усю ніч обидва наші музики сиділи під стіною і вели розмови про музичну школу, про іспити, концерти, чисто так, ніби були в своїй директорській кімнаті в будинку Музичного інституту (який — до речі — стояв зараз таки недалеко від тюрми). Рано — знову в рядах на подвір'ї, знову рідина і кусень хліба. Так аж до вечора, коли з нас списали імена й адреси і — випустили на волю. Наша перша безпосередня зустріч з представниками "Нової Європи" закінчилася.

У ті роки наше культурно-громадське життя неначе висіло на волоссинці, проте не занепадало. При дуже несприятливих обставинах деяку роботу провело й Українське видавництво. Мені довелося бути його музичним референтом, і на цьому пості я мав можливість довести до видання кількох опусів, між ними й фортепіанових творів Нестора Нижанківського, Зиновія Лиська та ін. З цією справою я звернувся був і до Людкевича. Він вибрав три свої фортепіанові твори: "Похорон отамана" (присвячений пам'яті Миколи Лисенка), "Мала романца" і "Скерцо". Збірка була надрукована 1944 р. як другий випуск "Українського педагогічного репертуару".

Немає сумніву, що однією з найсвітліших царин тодішнього музичного Львова була праця оперного театру. Підсилений співаками і акторами з центральних земель, цей театр за короткий час піднісся до висот доброї сцени європейського рівня. Безсумнівне й те, що до мистецьких і організаційних успіхів театру спричинилася співпраця директора театру Володимира Блавацького з музичним керівником і диригентом Левом Туркевичем. З керівництвом театру в мене були добрі взаємини, я зрештою вігав у пресі кожному його нову успішну виставу. Отож, у мене зродилася думка: чи не можна було б використати першорядний оперний хор і таку ж оркестру і влаштувати концерт у річницю Т. Шевченка виконанням одного-єдиного твору на слова поета — "Кавказу". З такою, трохи відважною пропозицією я й пішов до директора театру. "Ми переобтяжені, надмірно переобтяжені", — була перша відповідь. Але остання звучала бадьоріше: "Якщо диригент погодиться, то я заперечувати не буду". Лев Туркевич виправдувався тим, що в нього ніяк немає часу на підготову. Тоді я запропонував: я візьму за підготовчі проби з хором, а він хай доведе до виконання. На тому стало.

Сам композитор знав про наші зусилля і — як було видно — цінив їх. Приходив до нас на проби, а коли була потреба, допомагав з'ясувати неточності в розписаних нотах. З такої проби збереглася чітко в пам'яті одна наша розмова. Ми сиділи поруч і розмовляли, — очевидно, про "Кавказ" і зв'язані з його виконанням питання. Хористів ще не було, і перед нашими очима, на кріслах лежали розкладені примірники виданої 1905 року "Львівським Бояном" першої частини "Кавказу". На нотах внизу присвята:

”Присвята російським революціонерам”.

Я взяв один примірник нот у руки і — показуючи на надрукований рядок — пів жартом, а напів серйозно запитав композитора, чи не міг би він присвяту відкликати. (Чейже такі випадки бували, от хоч би Третя симфонія Бетговена). Мій співрозмовник споважнів, хвилину подумав, а тоді сказав з притиском: ”Ні! Того я не міг би зробити”.

Розмова перервалася. Відтоді багато води протекло в ріках. І щоб тодішню настанову і рішення автора ”Кавказу” повністю зрозуміти, мені треба було ще походити по цій землі кілька десятків років. Сьогодні, з далекої віддалі часу й простору, у цих словах Людкевича я виразно бачу віддзеркалення його вірності тим цінностям і ідеалам, що присвічували йому в ”юні дні, дні весни”.

У той час, про який мова, — це було ранньою весною 1943 р., — у мене зродилося було бажання поділитися з колегами й учнями Музичної школи своїми думками про музику ”Кавказу”. На цю тему в приміщенні Музичного інституту відбулася моя доповідь, на яку прибув і сам композитор. Текст доповіді був згодом надрукований у газеті ”Львівські вісті” (18-19 квітня 1943 р.).

Виконання ”Кавказу” в залі Львівського оперного театру відбулося при спонтанній реакції слухачів. Концерт треба було повторити ще раз і ще раз, бо за першим разом зала не могла змістити всієї публіки. Коли ж мова про наших музик, то в ті тижні вони жили просто в полоні Шевченкового слова і Людкевичевої музики. Цікаво було приглядатися до самого композитора. Він не хвилювався так, як ми всі, однаково, причетні до підготовки концерту як і непричетні. Проте й не посміхався, як це було в його звичці, коли виконувалися його твори. Був на диво поважний і поводився так, ніби вся подія не була його особистим авторським успіхом, а ділом досягненням загальнонародським. Можу сказати, що мені довелося пережити небагато таких моментів, коли композитор, мистці-виконавці та численні слухачі мали таке почуття одиности і спільноти, як це було тоді.

■

Під кінець, здається мені, не буде зайвим згадати ще одну царину зацікавлення Людкевича. На її сліди я натрапив уже тут, в Америці, збираючи матеріали про життя і творчість Михайла Гайворонського. В його архіві в Нью-Йорку знайшлися й листи Людкевича, писані великим, так добре знайомим мені письмом. У 1920-их і 1930-их роках музичне життя в Новому Світі виявлялося доволі інтенсивно. Працювали численні хори, діяло ”Товариство приятелів української музики”, існувала музична школа, видавництво, а все це сприяло зв'язкам через океан. Їх найпильніше втримували Василь Барвінський, Філарет Колесса, Борис Кудрик і Людкевич. У листах останнього до Гайворонського мова про пересилання різних нотних матеріалів зі

Львова в Нью-Йорк, про нові твори Гайворонського, про рапсодію Михайла Вербицького, перекладену Людкевичем для фортепіану в чотири руки для нью-йоркського видавництва тощо. Тривалішим слідом тодішніх заокеанських зв'язків Людкевича була його музика до "Гімну американських українців", написана на слова Василя Щурата.

Подані тут спогади — причиною до змалювання повного образу Людкевича, композитора, музикознавця, педагога, списані у 100-річчя з дня його народження. Для наших музичних і громадських кіл це дата небуденна. Її відзначення гідно започаткувала музична громадськість міста, якому композитор віддав вісім десятків років своєї праці і всебічної діяльності. У Львові в січні цього року відбулося шість концертів з його творів: один хоровий, два симфонічні і три камерні. На протязі чотирьох днів відбувалася музикознавча конференція, присвячена творчості ювіляра. Тепер черга на столичний Київ та інші музичні центри України. Черга й на нас, заокеанських, присьднатися до великого хору і єдиними устами вшанувати життєвий і творчий подвиг видатного композитора та вельмизаслуженого громадянина.

325: LAS GOYESCAS DE KIEV

31 січня "Нью-Йорк таймз" подав вістки про залишення американського війська в Південній Кореї, про бомбардування повстанських сіл в Афганістані, про виступ Тенга в Вашингтоні, про подяку нового уряду Камбоджі В'єтнаміві, внутрішньо-американські вістки, листи читачів, коментар редакції. "Радянська Україна" 31 січня не принесла ні однієї міжнародної вістки, ні однієї з СРСР, ні однієї з УРСР і одну з Києва. 30 січня в київському Палаці культури "Україна" відбулися урочисті збори, присвячені 325-річчю "возз'єднання України з Росією". Уся газета, за винятком її назви й підпису редактора В. Сіробаби, віддана промовам на цих зборах включно з головною промовою самого Володимира Васильовича Щербицького. Коли хочете, символ всеохопності й різнобічності радянської інформації. Але також вияв ваги, якої надано роковинам Переяслава. Та якби ж це було одне, хоч і повне число газети. Переяслав і "возз'єднання" чіпляють до всього протягом місяців. Робітники й колгоспники перевиконують плани на честь "возз'єднання". Корови дають більше молока і свині поросяться подвійно на честь "возз'єднання". Про "возз'єднання" галасують дорослі, юнаки, підлітки й — так виглядає — немовлята й ненароджені ще. З усіх просторів і закутків лунає суцільне, з центру дириговане

Слава! Слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам царям
Слава!

Але вісток у газеті нема. Є промови двох росіян з Москви, є промови чотирьох ніби українців, з них одна навіть віршована, і є доповідь Щербицького.

У доповіді Щербицького найцікавіше те, чого в ній нема. Щоб почати з дрібного, — нема в ній традиційної згадки про Америку. З зовнішніх ворогів є натомість згадка тільки про Китай. Та це між іншим. Цікавіше те, що нема ані слова про майбутній розвиток української культури. Нема згадки ані про одного *радянського* українського письменника чи діяча культури. Нема навіть старої формули про культуру "інтернаціональну змістом, національну формою". Та форма Щербицькому вже непотрібна.

Та в "товариша" Щербицького стосунки з культурою взагалі

сумнівної вартости. Він має одну цитату з поета, але це поет російський і ґатунку "піснетворця" Лебедева-Кумача. А про культуру він узагалі сказав рівно стільки: "Нових висот досягли українська радянська наука і культура, які користуються заслуженим визнанням у нас в країні і за рубежем". Крапка. Розсудливо нічого про майбутнє. Обережно, нічого конкретного.

Колись Шелест обмовився похвалою українській мові. Не називаючи свого попередника на ім'я, Щербицький полемізує з ним, підносячи мову російську: "Могутнім засобом міжнаціонального спілкування є російська мова, мова нашої єдності, яка сприяє інтернаціоналізації всього нашого життя, духовному зростанню радянських людей різних національностей". Читач має зробити природний висновок, що українська мова — це засіб роз'єднання (а що це значить, — відомо) і що вона *не* сприяє духовному зростанню.

В основному "товариш" Щербицький концентрується на трьох мотивах. Один — що єдність Російської імперії з Україною як її частиною — нерозривна, непорушна, ще раз непорушна, ще раз непорушна, ще раз нерозривна, ще раз непорушна, вічна, монолітна, віковична, ще раз непорушна, нерушима, що вона складена "вовекі" і ще раз "вовекі" (так, навіть не вовекі, отже, ані українською, ані російською мовами), назавжди, назавжди, ще раз назавжди, завжди. Промовцеві явно бракує слів, але ми вже бачили, що літератор з нього нікудишній.

Другий мотив — Брежнев. У десятишпальтовій доповіді він з'являється 10 разів, з малими варіаціями: товаришу Леоніду Іллічу Брежневу наша глибока вдячність; орденем Хмельницького нагороджений Леонід Ілліч Брежнев; Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев; яскраво і вражаюче розповів у своїй книзі "Відродження" Леонід Ілліч Брежнев; писав у своїй книзі "Цілина" Л. І. Брежнев; відзначав товариш Л. І. Брежнев; на чолі з вірним продовжувачем справи великого Леніна, полум'яним борцем за мир товаришем Л. І. Брежневим; відзначають видатну роль товариша Л. І. Брежнева; підкреслюють постійну турботу Леоніда Ілліча; Генерального секретаря ЦК КПРС, Голову Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнева; найглибшу і сердечну вдячність ... особисто товаришеві Леоніду Іллічу Брежневу. Усе це, хоч без лапок, достеменні цитати. Знов ораторові бракує епітетів, але все таки зверніть увагу на зворушливість переходу від чинів і титулів до мало, мало не інтимного звернення до затурбованого щастям товариша Щербицького, а при тому і українського народу "Леоніда Ілліча"!

Третій повторюваний мотив поданий в іншій тональності. Він

з'являється тричі. Проти Брежнєва це мало, але проти вдавано тріумфального тону певного себе переможця, що так добре засвоїв від Гітлера й Геббельса їхній приспів про тисячолітній райх, — проти цього це непристойно багато. Мова йде про мотив українських націоналістів "від Мазепи до Петлюри". Видно, не дають вони спокою, хвилюють і бентежать більше, ніж Китай, який заслужив тільки на одну згадку. У твердженні Щербицького, що "національне питання — це одна з найгостріших ділянок сучасної ідеологічної боротьби" є і проголошення політики терору, часто превентивного, і політики безоглядної русифікації, але — чи нема і елементів страху перед явищем, яке вже стільки часу викорчовують і досі викорчувати не спромоглися.

Доповідь Щербицького надається не тільки на літературно-стилістичну аналізу, а й на психологічну. Проглядають у ній деякі цікаві ризики новочасного радянського вельможі. Не претендуючи на всеохопність, хочу вихопити три психологічні аспекти, три образи дорогого і шанованого Володимира Васильовича (як до нього зверталися на зборах).

Щербицький фолклорист та історик літератури

Хоч який він далекий від літератури й культури взагалі, говорячи, як там не кажи, на ніби історичну тему, Щербицький уважав за свій обов'язок вставити, між славослів'ям Брежнєву, кілька речень про фолклор і літературу. Фолклор з'являється ось у якому контексті:

... українці і білоруси свято зберегли і пронесли через віки велику свідомість єдності свого походження [з росіянами], близькості мови, культури, дорогоцінне почуття спільності і нерозривності історичної долі, невикорінну надію на возз'єднання в єдиній державі. Все це знайшло яскравий вияв у багатющому фолклорі, який дійшов до нас.

Можна побоюватися, що промовець або зовсім не знає українського фолклору або знає тільки той, що складається в київському Інституті мистецтвознавства, фолклору та етнографії, де зрештою ця діяльність провадиться досить енергійно. Можна йому порадити взяти класичну збірку українських прислів'їв Номиса, видану 1864 року з дозволом цензури, датованим 13 липня. Ось кілька прикладів палкої й невгасної любові до братнього народу:

Москалики, соколики, поз'їдали наші волики, а як вернетесь здорови, то поїсте й корови;

Від москаля поли вріж та тікай;

Од чорта одхристися, а від москаля не одмолился;

З москалем дружи, а камінь за пазухою держи;
Москва на злиднях збудована, та й злиднями годована;
Не приходиця москаля дядьком звати.

А ось ще одне, де стара цензура таки викинула епітет. Можна здогадуватися, що він не був дуже приятний:

Московське панування, то жартування. Либонь, це було щось на зразок "чортівське". І так воно йде, прислів'я за прислів'ям і на понад п'ятдесят зібраних у цьому розділі нема ні одного, де ставлення було б відмінне. А Номисові ніхто не закидав фальшування, його не містять між "зрадниками українського народу від Мазепи до Петлюри", і навіть є про нього невеличка стаття в УРЕ. Хібащо тепер новочасний "капрал Гаврилович безрукий",* що "Україну править" накаже поставити книжку й її упорядника на індекс.

З літературою не краще. Про Шевченка, Франка, Лесю Українку й Коцюбинського Щербицький висловлюється обережніше. Їм, мовляв, належать "полум'яні заклики до свободи". Свободи від чого, — не розшифровано. З контексту доповіді виходить, що це не була свобода від російського панування, а навіть навпаки — бажання бути поневоленими, аби бути з Москвою. Цитат не наводиться, за винятком однієї. А шкода. Що було б зачитувати хоч би цю коротку поезію Шевченка, в радянських виданнях заборонену й вилучену (з єдиним винятком одноразового й малотиражного академічного видання):

Якби то ти, Богдане п'яний,
Тепер на Переяслав глянув,
Та на замчище подививсь,
Упився б, здорово упивсь!

І... препрославлений козачий
Розумний батьку!.. і в смердячій
Жидівській хаті б похмеливсь,
Або б в калюжі утопивсь,
В багні свинячім...

Аміль тобі, великий муже,
Великий, славний, та не дуже!
Якби ти на світ не родивсь
Або в колисці ще упивсь,
То не купав би я в калюжі
Тебе, преславного... Аміль!

Та одна цитата, яку Володимир Васильович Бібіков, чи то пак Щербицький, зважився навести, — з Франка. Вона повинна

* Шевченкові епітети Дмитра Гавриловича Бібікова, генерал-губернатора "Південно-Західного краю" в рр. 1837-1852.

проілюструвати прагнення західніх українців "до возз'єднання з Україною і Росією". Ось вона, ця цитата, як її наводить сам промовець:

"Ми не забуваємо і не сміємо забувати, що головна сила, головне ядро нашого народу є в Росії, що там повстали і працювали та й працюють найбільші таланти нашого письменства, найкращі робітники нашої науки, що там... виросло найкраще з усього, чим може нині повеличитися наша духовна скарбниця..."

Не треба великої науковости, щоб побачити, що тут говориться про здобутки українців, що жили в Росії, але ані не натякнено на те, що здобутки ці створилися *завдяки* тому, що вони жили в Росії, а про з'єднання Західньої України з Росією тут ані словечка, як нема про це ніде в Франка чи в інших чотирьох письменників, про яких щось чув Дмитро Гаврилович, отой капрал безрукий, що тепер виступає в палаці культури "Україна". Підручні зробили йому погану послугу, підсунувши цю цитату. Але що вони могли, коли "кращих" нема? Треба було не сягати до минулого, а триматися членів сучасної спілки письменників. Це вони, як приписано, "воздають славу мудрості Богдана, що нас привів до першоджерела".

Екскурсія Щербицького в фолкльор і літературу закінчилася сумно. Незрівняно краще виступає він в ампліа верховного жерця в ритуалі, що сягає візантійської традиції.

Щербицький — верховний жрець

"Так було, так є і так буде на віки вічні", — проголошує "товариш" Щербицький. Чи спадало йому на думку, що це — пародія церковного "нині, і присно, і во віки віків"? Що все його безконечне повторювання тих "навіки", "назавжди", "непорушний" — це візантійський ритуал? Що від політичного висловлювання в його виступі є до болю мало, натомість дуже багато порожньо-заклинального церемоніялу, в якому він з'являється, кажучи знов словами Шевченка як

... чепуренький жрець Ізиди,
Чорнявенький і кавалер — ?

А вже в виступах його шести підголосків, тих шести дияконів, того політичного змісту, ба взагалі будь-якого змісту ані цятки нема?

До ритуалу належать і оплески, суворо розмірені й регламентовані: "оплески", коли мова про радянську Україну, "тривалі оплески", коли мова про Росію, "бурхливі оплески" — про партію й Брежнева, "бурхливі тривалі оплески", — коли мова і про Брежнева і про "єдність" під наглядом Росії, аж поки весь цей цирк не кінчається "бурхливими, тривалими оплесками, що

переходять в овацію. Всі встають". Цей момент, ця кульмінація пустослів'я, ця байдужість ритуалу схоплена на фотографії, на всю широчінь першої сторінки газети. Усі стоять, усі плещуть, у всіх безконечно байдужий вигляд. Над ними іконописний і величезний, як Будда, Ленін і тричі (ритуали люблять усе потрійне) серп і молот, сьогодні такий беззмістовний. Це коло-сальна президія, поспіль ритуальна, варт ще поглянути, в яких вони добірних костюмах і як добре пов'язані сьогодні вже обов'язкові краватки. Яке це далеке від лахміття й розхристаности президій перших років революції, коли патос ще міг бути щирий. Перед нами наочний образ нової панівної кляси, що добре себе забезпечила економічно, що стверджує своє панування усталеними ритуалами, що для народу виконує церемонії, в які сама мало вірить. І, коло мікрофону, пан над панами, а тим більше над народом, кавалер двох орденів і жрець Ізиди у посмугованій і знаменито вив'язаній краватці, — правитель України, капрал безрукий, новітній Бібіков, Володимир Васильович Щербицький. Йому здається, що царство його не матиме кінця і що воно, саме воно святкує свої 325 років.

Щербицький — прикажчик

Але він — не пан, а підпанок. (У Номиса є приказка: Не так пани, як підпанки). Він не *хазяїн*. *Хазяїн* — у Москві, у її виславленім "зореноснім Кремлі". Мотив Брежнева виринає в відправі не менш часто ніж мотив "навічності". І тут уже справа не тільки ритуалів. Тут уже гаслом мала б бути російська приказка, — "За Богом молитва, за царем служба не пропадають". З тим, що тепер Бог і цар об'єднані в одній особі. І тут уже потрібні не слова, не пози, не градації оплесків, а діла. Тут треба бути конкретним. І капрал Гаврилович безрукий формулює якнайвиразніше, в чому він бачить тепер своє головне завдання:

Як велику честь і свій найважливіший обов'язок розглядають трудящі нашої республіки участь у практичному здійсненні плянів партії по розвитку Сибіру, Далекого Сходу, Крайньої Півночі, Нечорноземної зони РСФСР.

Краще не скажеш: *найважливіший* обов'язок — випомповувати з України її багатства, забирати з неї всі кращі людські ресурси на розбудову Росії в її дико-божевільній експансії на схід і північ, на Азію і Африку. Тут суть роковин підлеглости України Росії. Така була функція козаків у спорудженні Петербургу на прибалтицьких болотах, така сьогодні функція українського цвіту нації в сибірних пустелях Казахстану, в нетрях Амуро-Забайкалля і в тундрах півночі. І тут київська циркоцелква набирає трагічних

тонів. Щербицький-фолкльорист — тільки жалюгідний кльовн. Щербицький — речник нової класи панів — комічний у своїй жрецькій функції і незугарний. Щербицький — прикажчик своїх московських панів — загрозливий.

Собача учта

17 вересня 1857 року Шевченко виписав до свого щоденника поезію Анрі Огюста Барб'є "Собача учта" в російському перекладі В. Бенедіктова. Тема її — шабаш нових панів на руїнах свободи Парижу й Франції. Ось уривок з цієї поезії, що добре надається до київської сьогоденної циркоцеркви:

Париж, что некогда, как светлый купол храма
Всемирного, блистал,
Стал ныне скопищем нечистоты и срама,
Помойной ямой стал.
Вертепом подлых душ, мест ищущих в лакеи
Паркетных шаркунов,
Просящих нищенски для рабской их ливреи
Мишурных галунов;
Бродяг, которые рвут Францию на части
И сквозь плевки, толчки,
Визжа, зубами рвут издохшей тронной власти
Кровавые клочки.

Чому було потрібне це ґротескове святкування дати, нормальними людьми ніколи не відзначуваної — 325-річчя? Чому була потрібна ця собача учта?

Свобода України розтоптана. Але нащо треба хапатися за анекдотично-недоречний привід (чому б не святкувати, скажімо, 326-з-чвертю-річчя?), щоб це ствердити? Чому цей гістичний галас про Росію, про Брежнева і, насамперед, про вічність теперішнього стану потоптаности прав України й панування нових вельмож?

Радянський режим завжди тримався на терорі й страху. Страх цей він завжди дбайливо плекав. У розмаху нової собачої учти виявляється потреба знову ствердити цей страх. Там, де панує страх, не може бути презирства. Маркіз де Кюстін про Росію Миколи I писав: "Тремтіти — не зневажати; людина не здатна зневажати те, чого вона боїться".* Нові пани знають, що вони заслуговують на зневагу, вони мусять не допустити до цього. А тим часом кляса радянських вельмож, усі ритуали системи, сама система стають смішними для чимраз більшої кількості осіб, —

* "Mais trembler ce n'est pas dédaigner: on ne méprise pas ce qu'on craint".

ми не знаємо скількох, — купки дисидентів, що кидають виклик колосові, чи може куди більшої кількості тих, що мовчать.

Коли Євген Свєрстюк натякав на загрозу імперії від сміху Котляревського, він може помилявся з погляду історично-літературного. Але він мав рацію, думаючи, що сміх роз'їдає саме тіло Російської імперії. Чи він мав на думці тільки часи Котляревського, чи й новітню імперію, — не знати. Але це цілком до неї прикладається.

Арешти інакодумців, вислужування перед "людиною в зореноснім Кремлі", ритуали київської циркоцеркви, — все це має одну мету: ствердити, що система страшна і — що вона вічна, що всякі спроби її зруйнувати приречені на поразку й знищення. Хай усе це має характер переважно превентивний. Воно все таки стверджує, що щось є гниле в Данськім королівстві. Можновладці в Кремлі й їхні відпоручники в палаці "Україна" — Україна в лапках, в лапках, звичайно, — краще, ніж хто, знають приховані настрої країни. Мабуть, їм здається, що до неї ще стосуються слова Пушкіна:

Україна глухо волновалась.

РМм.

РОЗМОВА З ВАЛЕНТИНОМ МОРОЗОМ

4 травня 1979 року представник редакції "Сучасности" зустрівся з Валентином Морозом. Подаємо перебіг інтерв'ю.

Представник редакції: Я хочу привітати вас як нашого дорогого гостя, якого ми знаємо дуже добре, хоч уперше бачимо, привітати і як видатного українця і як майбутнього члена нашої редакції, і ми дуже вдячні за те, що ви погодилися відповісти на наші запитання. Наше перше запитання:

— Як історик — як ви розцінюєте теперішній стан і потенціал нашого народу з перспективи всього 20-ого століття?

Відповідь: Найперше я хочу висловити радість з нагоди мого першого інтерв'ю українській вільній пресі. Вийшло так, що вже було багато інтерв'ю з іншомовною пресою. Це перше інтерв'ю українському журналові. Я радий, що це "Сучасність". Щодо самого питання, я вважаю, що потенціал українського народу, визвольний потенціал, той який довгі роки був прихований, саме тепер має найбільші шанси до зреалізування. Першою хвилиною були шістдесяті роки, сімдесяті роки були природним перепочинком і, якщо навіть у цю хвилю спаду Україна змогла дати Гельсінкську групу, якісно новий етап національного руху, то можемо уявити, якими будуть вісімдесяті роки, роки нового піднесення. Трудно говорити про якісь конкретні передбачення, але в одному я певний — вісімдесяті роки будуть на Україні цікаві.

Питання: Як би ви визначили характер сучасного українського самооборонного руху світоглядowo і політично-програмowo, а також, що ви думаєте про форми і методи дії?

Відповідь: Український рух спротиву в сімдесяті роки якісно змінився. Ми в шістдесяті роки, коли я, зокрема, був на волі, ставили питання культури, питання мови, питання церкви. З тактичних міркувань ми ні разу не висували питання відокремлення України, ні разу не критикували комунізму як систему. У матеріялах Української Гельсінкської групи і людей, зв'язаних з нею так чи інакше, одверто ставиться питання про самостійність України і про неспроможність комунізму як системи. Це якісно новий етап. Я вважаю, що на сучасному етапі українського визвольного руху — я маю на увазі на рідних землях — є доцільною полемічна діяльність у вигляді самвидаву, організація різних відламів українського суспільства, — студентів,

робітників тощо для опозиційних дій. Самі ж форми цієї опозиції можуть бути найрізноманітніші, як у залежності від тієї групи, про яку йдеться, так і в залежності від того, чи це на західніх або "східніх" землях (Київ чи Донбас).

Питання: Як ви розцінюєте зокрема шанси й перспективи дальшої діяльності Української Гельсінкської групи в межах Радянського Союзу?

Відповідь: На початку зобов'язаний сказати, що взагалі діяльність Гельсінкської української групи це суцільний подвиг. Згодитися бути членом групи це означає бути готовим кожного дня опинитися в тюрмі. Сталінські часи пройшли, колись Гельсінкська група була б заарештована вся в один день і навіть всі близькі до неї. Тепер у цій московській пащі вже не всі зуби. КГБ зуміло заарештувати керівника групи Руденка, КГБ змогло заарештувати Лук'яненка, Тихого, Матусевича, Мариновича, є дані про арешт Бердника, теперішнього керівника групи, але саму групу КГБ ліквідувати вже не може. Вступили нові члени — Стрільців, Калиниченко, син пастора Вінса, який є тут. Група існує, група бореться, і наскільки мені відомо з розповідей Лук'яненка, арешти не витворили жадного враження катастрофи, хвиля ентузіазму не спадає. Я, користуючися цим питанням, хочу сказати: Українська Гельсінкська група — це справжня квітка, яка виросла серед снігів, і українська громадськість у вільному світі повинна зробити все, щоб її зберегти. Тут питання принципове. Справа в тому, що це перша за останніх п'ятдесят років легальна опозиція на Україні. Для того, щоб нація могла конкретно, реально щось зробити, треба дорости до такої ситуації, коли стає можливою в якійнебудь формі легальна опозиція. Це перший прояв легальної опозиції, і його за всяку ціну потрібно зберегти, навіть не наполягаючи на конкретні позиції групи. Позиція групи повинна бути такою, щоб вона могла втриматися на поверхні легального життя.

Питання: Як ви схарактеризували б рівень національної свідомости сучасної інтелігенції, робітництва, селянства, а, зокрема, молодшого покоління. І може ви могли б сказати також, чи є різниця між окремими областями України в цьому сенсі?

Відповідь: На всі питання подібного типу відповідати треба в двох варіантах, бо дійсність на Західній Україні і дійсність на Наддніпрянській Україні дуже різна, і різний рівень і тип національної самосвідомости навіть, скажімо, між Галичиною і Закарпаттям. У Галичині сильна, дуже сильна національна самосвідомість, але менша, ніж у Закарпатті, відразу до Москви. В Закарпатті національна свідомість менша, але все російське буквально не навидять. Я наведу такий приклад: у Закарпатті всі годинники йдуть за лондонським часом. Я був у секретаря райкому — це

один з найвищих партійних достойників у районі — і в нього йде годинник за лондонським часом, і він мені вибачливо пояснює, чому це так, думаючи, що я не його погляду. У Західній Україні національна самосвідомість не знищена і стоїть досить високо, хоч конкретні її прояви можуть бути наївними в зв'язку з тим, що люди все ж такі виховані на радянських книжках, на радянському радіо, за всіма радянськими стандартами. Щодо Наддніпрянської України, то там можна говорити про дуже сильний стихійний струмінь, тонус національної свідомості. Наприклад, навіть той українець у Києві, який розмовляє по-російському, все одно чує дуже велику відразу до "москаля". До речі, в Києві між російськомовними українцями і російськомовними росіянами є велика конкуренція у всіх сферах життя. Пригадаю такий факт: коли один з російських дисидентів, не буду вживати його прізвища, він тепер працює в журналі "Континент" — був у Києві, то в нього було таке враження, — він казав, — що в Києві "українское засиліє", що в Києві українське засилля, він відчув на кожному кроці, що до нього є антипатія. Тут ситуація приблизно така, як у Шотландії, — всі говорять по-англійському, але всі є шотландці. Найтяжче з цими питаннями в Донбасі і в тих землях, які не були введені в склад УРСР. Це Кубань, Дін і землі, які є далі на сході.

Питання: Чи можна, на вашу думку, розраховувати на наростання національного опору в самій Комуністичній партії і Комсомолі і, якщо можна, то наскільки?

Відповідь: Я відповім на це конкретними фактами. Іващенко, викладач з Луцького педагогічного інституту, якого судили разом зі мною, був член Комуністичної партії. Я був членом Комсомолу і одним з керівників Комсомолу Львівського університету. Можу сказати сміливо, що на Західній Україні 90 процентів комсомольців — це націоналісти. Вони можуть мати наївні уявлення про націоналізм, але вони щирі націоналісти. Взагалі, що таке Комуністична партія, показали чехо-словацькі події. Там практично не залишилось комуністів, які були б на боці старого режиму. Комуністична партія в Радянському Союзі є не партія, а корпорація, яка взяла все в свої руки і належність до якої означає забезпечення собі життєвих шансів. Я гадаю, що, мабуть, коли будуть на Україні вирішальні події, будуть зрушення, то ті кадри, що все це будуть робити, будуть переважно з партійними квитками в кишені.

Питання: Як ви розцінюєте стан історичної науки в Радянській Україні з одного боку і рівень знань про дійсну історію України в сучасному суспільстві, а головне, серед молоді?

Відповідь: Стан української історичної науки на Україні є ганебний і жалюгідний. Фактично ще два десятки років тому не можна було говорити ні про яку історичну науку. Коли, скажімо, в

Інституті біології Академії наук чи в Інституті математики все ж таки залишилися біологи і математики, то в Інституті історії практично не залишилось істориків. Там були сірі пропагандисти, сірі агітатори, здебільшого вони були комісарами під час війни, це шовіністи, це фактично чорна сотня. Вони писали агітки, жадної науки історичної не було, і окремим ученим, які були дійсно вченими, було дуже трудно в цій атмосфері. Ну, в шістдесяті-сімдесяті роки ситуація трохи змінилася, але в цілому про справжню історичну науку на Україні говорити ще не доводиться. Люди типу Ісаєвича, — сумлінні вчені, — є рідкістю серед українських так званих істориків.

Питання: Як ви думаєте, чи серед молоді є знання бодай у найширшому розумінні слова дійсної історії України, чи вони цілком під владою офіційної схеми?

Відповідь: На жаль, молодь, за винятком західньоукраїнської молоді, не знає майже нічого з справжньої української історії. На Західній Україні ситуація інша. Там багато є літератури старих видань, літератури до 39 року, і ця література дуже активно використовується молоддю.

Питання: Що ви думаєте про стан літератури, — красного письменства на Україні, чи є там живі прояви чи все є казенне і офіційне?

Відповідь: У художній літературі справа стоїть далеко краще. Відродження шістдесятих років дало цілу плеяду видатних імен на найвищому рівні. Досить сказати, що навіть старі автори, які в роки сталінщини стали офіційними, відродилися, — наприклад Бажан: його "Чотири притчі про надію" — це видатний твір, який буде хрестоматійним. Можна назвати Малишка, який власне став поетом, справжнім поетом, тільки в шістдесяті роки, хоч писав давно. Ну, вже, я думаю, не треба рекомендувати, афішувати такі постаті як Ліна Костенко, як Вінграновський, як Драч. Тепер, у кінці сімдесятих років намічується поживлення літературного процесу. Досить назвати вірш Ліни Костенко "Любов Нансена", досить назвати драматичну поему Драча "Соловейко Сольвейг". До речі, на мою думку, це найкраще, що написав Драч. У першій половині сімдесятих років, під час арештів, під час терору, який тоді започатковано, в літературних і культурних колах було деяке зниження, але тепер бачимо все ж таки нове поживлення. Досить назвати таких прозаїків, чудових прозаїків, як Григорій Тютюнник, Гуцало, досить назвати Валерія Шевчука, який фактично вже не вміщується в українські радянські журнали і його твори є на Україні самвидавом, — хоч не політичним, але самвидавом. Література на Україні перспективна. Ну, літературу завжди трудніше придушити, ніж, так би мовити, чисту ідею — історію чи соціологію.

Питання: Що ви хотіли б сказати, переходячи до життя в таборах і тюрмах, що ви могли б сказати про прояви співпраці між в'язнями різних національностей, а у зв'язку з тим може і кілька слів про спільний фронт різних народів Радянського Союзу взагалі. У своєму есеї "Мойсей і Датан" ви дуже влучно написали, що "любов, дружба можливі між рівними". Як є на ділі з цією "любов'ю" і з "рівністю"?

Відповідь: У таборах є дійсно зворушливі приклади співпраці між в'язнями різних національностей. Наприклад, українці і вірмени, — тепер вірмени досить активні, і їх є немало в таборах. Українці й вірмени проводили не раз спільні акції. Я пригадую з часу першого мого ув'язнення в мене залишилися найкращі враження від двох грузинських поетів — братів Кобалія. Є тісна співпраця між українськими і єврейськими в'язнями, а також між дисидентами українськими і єврейськими на волі. Наприклад, українці завжди приходили на маніфестацію на пошану Бабиного Яру, трагедії в Бабиному Ярі, а єврейські дисиденти приходили, коли відзначалася пам'ять Алли Горської, — я маю на увазі Київ. Можна сказати, що хоч КГБ весь час намагається посварити в'язнів різних націй, в принципі це їм, за рідкими винятками, не вдається. Щодо слів "любов, дружба", то я вважаю, що не треба аж занадто ними зловживати. У стосунках між націями може бути чисто чоловіча повага, але різні нації — це різні організми, і заходити в таке аж дуже тісне спілкування може той, у кого досить таки атрофоване національне почуття. В євреїв, наскільки мені відомо, є навіть погляд, що кожний неєврей це антисеміт. До певної міри це закономірно. Так, жартом кажучи, кожний кіт це антисобака, кожний собака це антикіт. Значить, кожний неукраїнець це, — так умовно кажучи, — є антиукраїнець, бо в нього погляд на речі інший, якщо він є повноцінним представником своєї нації.

Питання: Що ви думаєте про фактичне становище українських політичних в'язнів, з якими вам доводилось зустрічатися або про яких ви маєте інформації?

Відповідь: Я останнім часом мав можливість тісно спілкуватися з Лук'яненком, який перебуває в таборі ч. 1 у Мордовії. Українська громада повинна звернути особливу увагу на становище Олексія Тихого, члена Української Гельсінкської групи. Він при мені, у моєї присутності, в таборі розпочав голодівку, його, щоб він припинив голодівку, посадили в карцер. Він, у тяжкому стані, терміново вночі був відправлений в лікарню. Ми навіть не знаємо, що з ним, бо ніхто не сказав. У тяжкому становищі також Караванський, який теж тримав голодівки, Руденко був у лікарні і мав операцію. Всі ці в'язні не молодого

віку, всі вони багато перетерпіли, і всі потребують оборони вільного світу.

Питання: Як ви розцінюєте власне акції, спрямовані на це — і в вашій обороні і в обороні тут за кордоном інших в'язнів і якого характеру слід цим акціям, на вашу думку, надати?

Відповідь: Акції у вільному світі грають колосальну роль в долі радянських дисидентів. Завдяки цим акціям я маю можливість давати вам інтерв'ю. Щодо конкретних форм і метод, мені трудно щось радити, бо я дуже мало був тут, тиждень (Мене можна привітати з тим, що я тиждень перебуваю на волі — і в цей день якраз я даю вам інтерв'ю). Але одне хочу сказати — Захід повинен твердо собі засвоїти що з Москвою треба говорити твердо. Москва поважає тільки тих, за ким чує тверду позицію. Москву надто довго привчали до думки, що поступатися повинен Захід. І Захід дав собі накинути такий стереотип, що Москва все одно не поступиться. Добре, що нарешті з'явилися на Заході лідери, які шукають нових шляхів. Я не маю права бути невдячним, оскільки мене саме стараннями американських державних діячів звільнили. Я щиро вдячний їм за це, але я вважаю, що з огляду на те, що українці становлять приблизно половину складу таборів, з огляду на те, що собою являє Україна у боротьбі проти комуністичного режиму, кількість звільнених українців повинна бути більша. Тільки за останній час була звільнена наша група з п'яти чоловік, потім група з чотирьох чоловіка, яка поїхала теж з Радянського Союзу. В тій масі людей тільки один українець. Я вважаю, що це замало. З боку Заходу повинна бути більша увага до українського населення.

Питання: Як ви бачите щодо цього своє завдання тут на еміграції?

Відповідь: Моє найперше завдання — вивчити добре все. Мене запросили до Гарварду бути, так би мовити, професором. Але то тільки в Гарварді, а в Америці я буду студентом. Захід для мене є terra incognita. Я повинен багато вивчити. Ну, а мета — звичайно, я щиро буду прагнути якнайбільше прислужитися українській громаді.

Питання: Чи маєте тепер якісь конкретні творчі плани в писанні?

Відповідь: Я привіз кілька речей. Як не шукали, як не перешкоджали, я все ж таки привіз кілька речей своїх сюди. Невдовзі дві з них будуть надруковані, над третьою доведеться довго працювати — це повість, повість нелегка. Це на дальші плани. Крім того, я думаю найближчими часами написати нарис про свій переїзд, переліт до Америки. Ну, й звичайно думаю на майбутнє багато працювати над проблемами української не так

історії, як духовости. Хочу це підкреслити — не так української історії, як української духовости, української етнології.

Питання: Коли ви сподіваєтеся приїзду вашої дружини, вашого сина — і вашого батька також чи ні?

Відповідь: Це питання мене турбує. При від'їзді з Москви і тут представники Міністерства закордонних справ (Державного департаменту) сказали, що наші родини приїдуть дуже скоро. Але є дані, що родина пастора Вінса зазнає переслідувань. До моєї родини я два рази не міг дотелефонуватися. Так що, мені здається, що тут доведеться розпочинати ще одну кампанію, цей раз вже за виїзд наших родин.

Питання: Як ви і ваші друзі оцінювали і оцінюєте "Сучасність" і видання "Сучасности" — я маю на увазі на Україні?

Відповідь: Я хочу подякувати громаді журналу "Сучасність" за те, що він багато зробив для того, щоб на Україні все ж таки якось стримувати цей потік русифікації і давати українській молоді справжні відомості і знання з української історії, культури, літератури. "Сучасність" вважається на Україні чоловім, головним українським журналом на еміграції.

Питання: Якою мірою він доходить на Україну?

Відповідь: Треба сказати, що мало. Тут не все продумано і не все зроблено, що можна. Здається мені, що українська еміграція з її величезним досвідом, могла б оперативніше працювати для перепровадження різних видань, серед них і "Сучасности", на Україну. Але мені доводилося бачити "Сучасність" на Україні.

Питання: Які, на вашу думку, матеріали потрібні передусім для читача на Україні і в "Сучасности" і поза "Сучасністю"?

Відповідь: На це питання трудно відповісти одним словом. Є читач, який є свідомим, зформованим націоналістом, його не треба агітувати, йому треба давати таку ж продукцію, як для українця на еміграції. Але є читач, якого послідовною українською позицією можна відлякати. Для нього потрібний, так би мовити, український матеріал всуміші з загально-демократичними мотивами. Мені здається, треба дозувати різні речі.

Питання: Ви сказали кореспондентові "Нью-Йорк Таймз-у", що ви "націоналіст і традиційний консерватор". Чи могли б ви сказати, що ви точніше розумієте під цими поняттями, бо в них вкладають часто зовсім різний зміст?

Відповідь: Я вважаю, що взагалі основою будь-якої суспільности, будь-якої нормальної людської екзистенції є коріння, духовне коріння. Значить, коли говорити про щось справжнє, мусимо сказати про традиціоналізм, як основу світогляду людини. А це й означає консерватизм. З цим усім нерозривний і націоналізм, — як своє коріння, своя праспадщина. Націоналізм це не є щось

окреме поряд з іншими тезами і системами. Націоналізм повинен пронизувати всі тези і всі системи. Наприклад, можемо заздрити полякам, литовцям. У них поняття польськості і поняття католицизму давно настільки злиті, що вже не є двома компонентами, а власне є одним таким стопом, яким вони тримаються.

Питання: Чи ви хотіли б щось переказати своїм читачам на Україні і тут?

Відповідь: Ну, насамперед, я хочу подякувати за те, що мені виказали честь, запросивши до редакції найбільшого українського літературно-громадського, так би мовити, журналу. Ясно, що це велика честь. Я буду в міру своїх сил допомагати в цій справі, яку повинен ще й вивчити, бо журналістом я ніколи не був.

Представник редакції: Дуже дякую вам за це інтерв'ю і сподіваюся, що після нього ми будемо не раз бачити вас, ваше ім'я, ваші писання на сторінках журналу і що ваша співпраця з журналом буде приємна для вас, як вона є для нас, а для нас вона безмірно приємна.

Мороз: Я радий буду вже невдовзі запропонувати один твір редакції "Сучасності".

Представник редакції: Дякую.

Відкритий лист Вікторові Богуславському, членові редколегії журналу «22»

Дорогий Вітю,

мені дуже шкода, що моєму першому листові до тебе випало бути відкритим. Ми з тобою розпрощалися, як ти пам'ятаєш, на початку липня 1973 року у 19 зоні Дубровлагу. Тебе відвозили на етап до Ленінграду, і звідти слався тобі шлях на волю, а в мене попереду було ще 3 з половиною роки Мордовських таборів і Владівірської тюрми. Тепер ми обидва — хто волею, хто неволею — на Заході, але от не довелося до цього часу ні зустрітися, ні обмінятися листами.

Мушу визнати, я був радий, побачивши твоє ім'я в списку редколегії журналу "22". Знавши твою громадянську позицію і твій мистецький смак, я апіорі настроївся до журналу прихильно. То більше, що поруч з тобою в цьому списку були імена, до яких я також здавна призвичаївся ставитися з пошаною.

Тим гіркіше мені тепер писати цього листа. Я думав був написати дещо про прямування твого журналу ще після ч. 3, яке мені гостро не сподобалося, але так і не спромігся і шкодую. Бо останнє, п'яте число — це вже не просто поганий журнал. Це аморальний *вчинок*, після якого звичайно перестають подавати руку людині, яка його допустилася.

Я пишу про це тобі, бо певен, що особисто ти до цього не причетний: я бачив (і втішився), що ти в друку відмежувався від мерзоти Юрія Мілославського, що "прикрасила" ч. 3.

Журнал "22", що виходить в Ізраїлі, опублікував "Щоденник" відомого єврейського політ'язня (тепер в Ізраїлі) Е. Кузнецова, в якому автор подає різко негативні характеристики українських політ'язнів, прозоро прихованих за криптонімами. У відкритому листі до члена редакції "22" В. Богуславського Кронід Любарський висловив протест проти подібних публікацій і копію свого листа передав для оголошення в "Сучасності". Автор листа, уже знаний читачам "Сучасности", з фаху астроном, був розпорядником російського громадського фонду допомоги політ'язням у Москві і членом московської групи Міжнародної Амнесії. Після п'ятирічного ув'язнення опинився в Німеччині, де редагує двотижневик інформації про політичні переслідування в СРСР.

Так, ти правильно зрозумів: я поведу мову про публікацію щоденників Кузнецова, точніше — тих їх сторінок, де він пише про своїх таборових товаришів. Сторінок, на яких найневиннішим з усього виглядає звичайна лайка на їхню адресу: "падлюка", "брехун", "інтриган", "безпринципна сволота". Але поготів гірше те, що без лайки... Я давно не читав нічого, перейнятого такою ненавистю, що хапає за горло, як ці рядки. Я не пригадую, щоб хтонебудь з такою люття писав навіть про катів Луб'янки й Колими. А Кузнецов пише про товаришів. Чому?

Твій таборовий досвід невеликий, але для тебе, людини з моральними почуттями, і він достатній, щоб дати відповідь на це питання. Можливо, мені зробити це ще легше. Я, як і ти, не був в "особливому" таборі, де живе Кузнецов, але в мене за плечима понад два роки Владіміра. Владімірові далеко до "особливого", але все таки це деяке наближення до нього.

Я не буду витратити зайвих слів на докладний опис "особливого" табору. Він описаний багато разів, у тому числі й самим Кузнецовим. Останнє приголомшливе свідчення з'явилося нещодавно (анонімно) в "Континенті" ч. 19. Люди, грубо вирвані зі звичного життя; люди, яких роками висушує безперервний голод; люди, в яких світ вражень 24 години на добу обмежений чотирма стінами; люди, в яких головними рисами щоденности стали сморід параші і слизький бруд тюремних стін; люди, яких роками оскотинюють тупою, безглуздою, виснажливою працею; люди, в яких зв'язок з близькими, родиною, друзями систематично і безсоромно переривається; люди, для яких світ за стінами камер зник, замкнувшись в динаміку камерної "радіоточки". Як вимоги до спокою і толерантності можемо ми до них ставити?

І от у таких зовнішніх умовах людина на місяці, а то й на роки опиняється замкненою віч-на-віч з іншими, такими ж вимученими й виснаженими, та ще й — крий Боже — не зовсім близькими тобі духовно і не з легким характером (а в кого він легкий?..)! Хто стане найближчим об'єктом неприязні, а то й ненависти? Брежнев далеко, а співкамерник — ось тут, тільки руку простягни...

Я пам'ятаю рік, який ми провели віч-на-віч у п'ятій камері другого корпусу Владімірської тюрми з Гіллеєм Бутманом. З почуттям сорому згадую тепер, як перші "медові" місяці радісного спілкування перетворилися під кінець року на дедалі гостріше роздратування з приводу дрібниць, що переходило часом у гнітюче напруження, готове спалахнути з найдрібнішого приводу.

У нас обох вистачило розуму й характеру, щоб не допустити до цього і, навіть більше, далі брати участь у спільному середтюремному опорі. І майже відразу, як ми розійшлися й скінчилося примусове спільне перебування, мене поиняв гострий сором за кожную безглузду незлагоду, за непотрібні й безглузді образливі слова. Я знаю, що й Гіля

відчував потім те саме. Тепер, три роки пізніше, не лишилося в моїй пам'яті про нього нічого, крім глибокої пошани й вдячності за цей рік. Але — це було.

У Кузнецова і його союзників — не рік, а роки, без найменшого перепочинку. Певно, не кожен з членів редколегії твого журналу може це відчуті, але розумом хіба не можна це зрозуміти?

Міра сил, фізичних і духовних, може бути перейдена в кожного з нас. Але коли людину, щодня катуючи і принижуючи, зуміли довести до стану худобини, кого ми будемо плямувати: цю людину, згорда називаючи її худобою, чи того, хто довів її до такого стану?

Ми читаємо в "Щоденнику", як співкамерники Кузнецова О. і К. серед ночі по-бабському б'ються, а сам Кузнецов ("підібгавши ноги") спостерігає їх "без перешкод" і "з задоволенням всуміш з огидою". Невже ти не бачиш, що в цій сцені — троє людей, доведених до тваринного стану: двоє б'ються, і третій спостерігає "з задоволенням", Кузнецов? Та й весь "Щоденник" — свідчення про те саме. Порівнюючи перший, славнозвісний том "Щоденників" з публікацією твого журналу, з гострим почуттям болю переконуєшся, що в чомусь таки зім'яли й цю незламну людину. Не змогли зробити стукачем, не потягнули на каяття, не вбили розуму й таланту, але якісь нитки моралі й добра — обірвали! Але чи винуватитимемо ми за це Кузнецова?!

Якби, публікуючи "Щоденник", твій журнал попередив його чимось на подобу того, що я оце написав (тільки виклавши яскравіше, як і личить літераторам), то можна було б навіть зрозуміти цю публікацію. Тоді це був би незручний, але чесний вчинок. Але Наталія Рубінштейн у своїй передмові зовсім інакше атестує "Щоденник":

Ненависник пропагандивної брехні [Кузнецов], побачив, що й по-нашому боці уже нагромадилися гори дутих репутацій, порожніх декларацій, одвертої пропагандної брехні. І він цю брехню викривас, не вірячи, що справедливій справі може пошкодити правда. Він пропонує назвати божевільного — божевільним, падлюку — падлюкою, а початківця-фашиста — фашистом, навіть як такі заяви затьмарюють німби таборових мучеників.

Я дуже радий, що ми ніколи не дізнаємося, як назвали б таборові подруги Наталію Рубінштейн після того, як вона відбула б 30-літній таборовий строк, і як засяяла б від цього правда. Хочу лише побажати їй, якби це, не дай Боже, трапилося, щоб поруч з нею опинився хтось, схожий не на Кузнецова, а на мудрого Аліка Гінзбурґа. Бож саме в нього запитали про враження від К., того самого "падлюку" і "безпринципну сволоту", про якого пише Кузнецов, того самого, строк якого — саме названі мною 30 років, а не 3, як у тебе і не 5, як у мене. Алік кинув одне лише слово: "Відсидів"... І в цьому одному слові більше болю, людяности, глибини і правди, ніж в усіх багатослівних сторінках Кузнецова.

Не дай Боже "відсидіти" Наталії Рубінштейн! На що перетворилася б вона, коли вже тепер, не сидівши, вона вважає актом громадянської мужності публічно "назвати божевільного — божевільним", наче б ще століття раніше людство не доросло до поняття лікарської етики!

Неважко помітити, що, зрештою, ваша редакція й сама відчувала деяку незручність, публікуючи "Щоденник". Звідси потреба в само-виправданні, висловлена в редакційному вступі, де заявлено, що "боротьба за свободу включає повалення і своїх власних мітів і нетерпимість до своєї власної брехні". Звідси й уміщена у тому самому числі з "Щоденником" дискусія "Чи ми вільні для свободи?"

Дозволь мені, вступаючи заднім числом у цю дискусію, сказати, що більшість твоїх колег з редакції по-рабському не вільні для свободи (мова не про тебе, тобі я тисну руку за твій виступ у цій дискусії). Їм ще вчитися і вчитися того, що таке свобода, доки вони зрозуміють, що "моя свобода розмахувати руками закінчується там, де починається ніс мого ближнього" (Р. Емерсон). Їм, що допалися нарешті до свободи зовнішньої, здається, що чим більше традиційних трикрапок вони замінять одвертими словами (у прямому й переносному значенні), тим вони вільніші. Як діти. На жаль, як злі діти. Чи, може, застосувати до них семантично дуже підхоже слово — вільновідпущені? Моральна репутація вільновідпущених у стародавньому Римі мала відому славу.

Я пам'ятаю, яке враження справив на мене щит, поставлений на вході до Трафальгар-скверу в Лондоні, з великим написом: "Заборонено". Мене зацікавило, що ж можуть забороняти в цій явно вільній країні. Я підійшов і прочитав: "Категорично заборонено порушувати спокій і комфорт кожного, хто відпочиває на цьому терені". У цій пошані особистості й є справжній зміст свободи, на жаль, не зрозумілої покищо твоїми колегам.

Публікація "Щоденника" Кузнецова розтоптала й принизила гідність багатьох його союзників. Я тепер не можу і не хочу вдаватися в питання про те, має рацію Кузнецов чи ні в суті справи. До мене доходили і прямо протилежні повідомлення про ці конфлікти, як і суперечні повідомлення про самого Кузнецова. Для нашої розмови це не має жадного значення.

Важливе зовсім інше: образливий матеріал опублікований про людей зі зв'язаними руками і заклапованими устами. Не мені тобі пояснювати, що не курсує пошта-експрес з Сосновки до Єрусалиму; не мені тобі пояснювати, що котрийсь з зеків, наслідком обставин, чи випадку, чи особливих особистих якостей, здобуває "канал" на волю, дістає підтрим друзів з іменами і всупереч зусиллям ментів починає розмовляти з світом. А інший німує перед світом роками, і все, що він пише, становить лише здобич кума після чергового шмону. Ти ж зустрічав таких?

Коли то К., Г., М., О. та інші дізнаються, як широко журнал "22"

розповів світові "правду" про них, і яку саме "правду"? Коли ще вони зможуть, зберігши від шмону, написати відповідь? Коли ще знайдеться надійна дорога рукопису через заборонену зону? Коли ще знайдеться хтось на волі, хто завдасть собі труда вивезти її з "великої зони"? Та й чи станеться це взагалі колинебудь?

Ото громадянська мужність "викривати" людей, які не можуть відповісти! Коли це "свобода для свободи", то тоді найвільнішою людиною слід визнати А. Б. Чаковського або не відомого мені редактора "Вістей з України". Вони ж бо немало попрацювали над "затемненням німців таборових мучеників"!

Тому дозволь мені тут зформулювати головний висновок мого листа: бити лежачого — підлість. Публікація "Щоденника" — підлість. Наталія Рубінштейн дуже хотіла, щоб "падлюк називали падлюками". От я це й роблю. Хочу тепер тільки знати, чи досить твої колеги вільні для свободи, щоб це опублікувати.

Щоб не було недомовок, я хочу ще раз підкреслити, що підлістю я назвав не "Щоденник" Кузнецова, а його *публікацію*. І не лише з причин, про які я сказав на початку, не тільки тому, що Кузнецов — сам жертва, не менша, ніж ображені ним люди, і йому можна співчувати. Справа ще й у тому, що Кузнецов зумів усе таки втриматися на достатній моральній висоті, щоб розуміти, що написане ним може ще бути довірене близьким людям, але не може бути в такому вигляді опубліковане. Не випадково в найгострішому місці свого "Щоденника" (а точніше — листа, бо "Щоденник" — радше збірка листів), Кузнецов спеціально застерігається, що подавана ним інформація призначена лише адресатові до особистого відома. Разюче, що журнал публікує все це, навіть не випустивши застереження!

Я свідомо не ставлю тут питання про наявність чи відсутність ясно висловленої волі про публікацію — самого Кузнецова чи довірених осіб. Це абсолютно не істотне. Хай навіть у редакції десь таємно лежить нотаріально засвідчене волевиявлення самого Кузнецова. Однаково, обов'язок редакції — зрозуміти, я якому становищі перебуває Кузнецов і його союзники. За нею останнє слово. Редакція повинна була зрозуміти, що неприпустима річ влаштовувати заочне судилище над людьми, позбавленими можливості боронитися.

Я сподіваюся, що твої колеги не заховаються за жалюгідне виправдання, що прізвища, мовляв, замінені ініціалами. Їх там, політзеків у Сосновці, який десяток з чимось. Для тих, хто їх не знає, нічого не скажуть і повні прізвища, а для тих, що знають, — ініціали нічого не приховують.

Я дуже боюся, що публікація "Щоденника" для вашого журналу не випадковість. Я вже згадував про тривожні симптоми в ч. 3. Є й інші. Не є випадком, що, вийшовши ледве п'ятим числом, журнал заслужив уже

на глузливе обігрування його назви, як картярського терміну — "Перебір". Що ж робити, дійсно перебрали!

Я не можу і не хочу тут писати про всі матеріали журналу, які викликають занепокоєння. Багато з них і не заслуговують аналізи, на подобу "роману" Ю. Мілославського, стосовно якого ти справедливо обмежився лише гидливою реплікою. Але один маленький матеріал я все ж хотів би згадати: рецензію Блехмана (псевдонім) на збірник "Пам'ять" у ч. 3. Точніше кажучи, фінал рецензії з панахидою по демократичному рухові ("зійшли нанівець") самвидаві ("зійшов нанівець"), тих, що лишилися в країні ("самотні мандрівники у глухому лісі", до яких "підкрадається, засмоктуючи, трясовина — непам'ять. І нікого навколо. Тільки ліс шумить. Тоді хапаються за 'Пам'ять'").

Боже мій, Вітю, скільки я нагледівся їх тут, тих, що вийшли, твердо переконаних, що з їх виїздом "історія припинила свою течію". На щастя, мало хто зважується проголосити це друком. Блехман — зважився (якщо можна назвати псевдонім відвагою). Концепція його проста, як мукання: історична місія демократичного руху полягала в тому, щоб домогтися його, Блехманового, виїзду у вільний світ, і тепер той рух, як самка лосося, що викинула ікру, вмирає. Навіть якимось незручно переказувати йому, Блехманові, події бодай минулого, 1979 року в залишеній ним країні. Зроби це, Вітю, у приватній розмові з ним. Тому, що я пишу відкритого листа, я надто шаную своїх (можливих) читачів, щоб принижуватися до такого лікнепу.

Від мене передай, будь ласка, Блехманові одне лише прохання, як "вільний для свободи" людині — розкрити свій псевдонім, щоб ми бодай знали, хто нам повідав такі відкриття про наше минуле, сучасне і майбутнє.

Перефразовуючи звернення твого співредактора А. Воронеля до В. Марамзіна: "Відкрийся, Блехмане, невже тобі важко!"

Вибач мені гострий тон листа і його довжину. Але сказати все це треба було.

По-братньому обіймаю тебе —

Кронід Любарський

Незавершена соборність і народження всеукраїнства

Василь Гришко

Проголошення сполуки західніх і центрально-східніх українських земель у єдиній українській державі, так урочисто здійснене в Києві 22-го січня 1919 р. формальним актом об'єднання двох Народних Республік в одну, справді лише започаткувало, а не завершило реалізацію ідеї української соборности в дії. Зрештою, навіть і суто формальний бік об'єднання двох державних утворів не був тоді доведений до кінця, бо конкретизацію правних засад об'єднання, як також уніфікацію й самого устрою єдиної Української Народної Республіки, залишено на вирішення майбутньої всеукраїнської конституанти, якої — через швидку російсько-більшовицьку окупацію великої частини України й захоплення Червоною армією Києва — не вдалося вчасно скликати.

Щоправда, Західньо-Українську Народну Республіку перейменовано на Західню Область Української Народної Республіки, а президента її Національної Ради введено в Директорію УНР, яку цим нібито перетворено на спільну верховну владу для обох частин з'єднаної України. Проте попередню суверенність західньоукраїнської Національної Ради та її Державного Секретаріату як окремої законодавчої й виконавчої влади на території Західньої України тимчасово затримано. Тому дослівно відразу ж після проголошення акту соборности в Києві — на спільному засіданні урядових і парламентарних діячів обох частин України 22-го січня 1919 р. — виникло й викликало сутичку суперечних поглядів питання: який — федералістичний чи централістичний — характер треба було б надати об'єднанню двох українських державних утворів у межах однієї державної системи УНР?

Перша стаття В. Гришка про проблеми соборности України була вміщена в "Сучасності", 1979, ч. 1. Ред.

Слід пригадати, що там же таки тоді наддніпрянець Микита Шаповал і галичанин Семен Вітик виставляли домагання цілковитої уніфікації й централізації політичної та військової влади соборної УНР, указуючи на потенційну небезпеку для соборної української єдності від фактично встановленого двовладдя. У відповідь на це речник поглядів більшості, на той час — міністер унутрішніх справ УНР, О. Мицюк посилався на драгоманівські ідеї федералізму й самоуправління, доводячи потребу застосувати саме федерально-автономічну засаду в побудові української соборної державності. (Див. — М. Стахів. "Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923 рр.", том 3. Скрентон, 1959, ст. ст. 112-114). Та дальший хід подій виявив, що для побоювань за долю соборності в ситуації фактичного двовладдя було навіть більше, ніж досить, підстав.

Надзвичайна складність воєнно-політичного становища, яке виникло для обох частин щойно з'єднаної України дуже скоро після київського акту соборності, поставила керівників обох цих частин перед konieczністю діяти не лише відокремлено, але й по-різному, відповідно до вимог різних обставин. І це виявилось такою тяжкою історичною пробою міцності української соборності, що її незавершеність дійсно стала однією з головних слабих боротьби за українську власнодержавність у 1919-1920 рр.

Конкретно — фатальним з цього погляду було те, що на західньоукраїнському відтинку боротьби вирішальним у той час був оборонний фронт проти Польщі, тоді як на центрально-східньому відтинку питання самого "бути чи не бути" українській нації господарем на своїй землі вирішувалося в війні проти Росії — "червоної" і "білої". Ці два різні фронти з протилежних боків, пов'язані з двома різними історично-політичними комплексами української проблематики в донедавна південно-західній та в щойно визволеній південно-східній частинах України, зумовлювали також чималі різниці військово-політичних і міжнародно-дипломатичних завдань національного керівництва в кожній із цих частин. А це раз-по-раз витворювало такі суперечності через відмінність (і часом навіть протилежність) у розумінні ними поточних інтересів спільної загальнонаціональної боротьби, що це, звичайно, завдавало шкоди соборній єдності в цій боротьбі.

Безперечно, домінантним чинником у взаєминах як керівних кіл, так і ще більшою мірою — ширших, особливо ж військових мас обох частин щойно з'єднаного українського народу було щире прагнення всеукраїнської єдності, втілене в самій ідеї соборної державності. Але наступним після формального здійснення цієї ідеї було сподівання з обох боків такої підмоги на їхніх протилежних фронтах, яка могла б розв'язати критичні вже тоді

труднощі на кожному з них. Одначе в цьому обом сторонам незабаром довелося розчаруватися. Звичайно, виявів символічно значущого братерства зброї на обох фронтах не бракувало, — таких, як провідна участь куреня галицьких Січових Стрільців на чолі з Євгеном Коновальцем у розвитку військових сил та в обороні УНР, з одного боку, чи участь наддніпрянського загону Андрія Долуда в боротьбі за Львів та чоловіча роля наддніпрянських генералів Михайла Омеляновича-Павленка й Олександра Грекова в керівництві Українською галицькою армією періоду її протипольської війни, з другого боку. Та загалом обидві сторони були здані кожна на власні сили, і, ведучи боротьбу й відповідну до неї політику на окремих фронтах і в окремих та відмінних умовах, вони зрештою опинялися на таких окремих шляхах до відмінно бачених першорядних цілей, що вели в різні і якраз протилежні боки.

На цьому тлі, зрозуміло, мусіли неминуче виникати конфлікти. А під тиском крайніх обставин тієї так би мовити "межової ситуації", в якій щоразу опинялися політичні й військові керівники обох частин роздвоєного фронту дієво ще не з'єданого народу, ці конфлікти створювали ґрунт навіть і для двох різних політик. Врешті такий фактичний стан подвоєности української політики, веденої в різних умовах двома — наддніпрянським і галицьким — урядами, незабаром довів до того, що цей стан і оформлено також фактичним відокремленням галицького політичного центру від наддніпрянського. Це зроблено через самопереформування в червні 1919 р. уряду ЗОУНР, якому надано форми диктатури на чолі з Євгеном Петрушевичем як "уповновласником Диктатором". І цим незалежно цей другий центр української влади від демократично-республіканської системи влади УНР на чолі з Директорією та фактично відновлено наявний до проголошення соборности стан паралельної до УНР державности ЗУНР.

2

Сталося так, що саме в такому стані соборности застав керівників і військові сили обох частин України найнещасливіший для них розвиток подій влітку 1919 р. на обох — протипольському й протиросійському — фронтах української боротьби за власнодержавність. Це був час великих українських невдач — як мілітарних, так і дипломатичних — одночасно на заході й на сході (зокрема — в зв'язку з тим, що 25-го червня 1919 р. Найвища Рада держав Антанти в Парижі санкціонувала окупацію Польщею української Галичини, а також у зв'язку з остаточно виявленням фаворизуванням з боку Антанти антиукраїнських сил російської "білої" армії Денікіна та ігноруванням Директорії УНР у війні проти

більшовиків). І от тоді дороги відступу галичан на схід, а наддніпрянців на захід у липні 1919 р. звели до купи військові сили й політичних керівників обох частин України якраз на її західно-східній межі коло Кам'янця-Подільського, що став тоді тимчасовою столицею також тимчасово соборної УНР. Так сама химерна історична доля поставила синів і провід роз'єднаної нації перед іспитом "на єдність" — в умовах, коли вимогою життя стала доконечність спільного, соборного зусилля на одному, вирішальному в той час, центрально-східньому фронті української війни за державність.

Очевидна річ, ішлося тут про соборну єдність не лише в розумінні спільности українців історично роз'єднаних територій, а й у розумінні також ідейно-політичної спільности українців взагалі. А щодо цього, то в межах загальної національно-політичної спільности українців, об'єднаних під стягом боротьби за державну самостійність, існували досить великі різниці поглядів, за якими йшов поділ на партійні групування. Це зрештою зводилося до двох основних таборів, які, за досить умовним означенням їх у протиставленні один до одного, можна назвати "правим" — консервативним і "лівим" — революційним. Тому іспит "на єдність" у цей (названий нашими істориками "Кам'янецьким") період був для "соборно" зведених до купи українців особливо тяжкий, бо з'єднання галичан і наддніпрянців дуже підсилило досі слабкий серед наддніпрянців "правий" табір у його суперництві з "лівим", надаючи цьому суперництву також прихованого "західно-східнього" забарвлення. І для цього таки були достатні підстави: в галицькому політичному центрі виразно переважали "праві", консервативні елементи й тенденції, тоді як у наддніпрянському саме в той час були на піднесенні "ліві", революційні (точніше ж — соціалістичні).

Та головним джерелом потенційної небезпеки для соборно-української єдності в цей час була різниця поглядів галицького й наддніпрянського політичних центрів на шукання можливих військово-політичних спільників у тогочасній дуже складній і дуже несприятливій для українців зовнішньо-політичній ситуації. Бо хоч логічно найоправданіша орієнтація на Антанту була тоді для обох центрів однаково безсумнівною, проте позиція одного й другого в стосунку до політики Антанти в українській справі була далеко не однакою.

Річ у тім, що на наддніпрянську Україну Антанта дивилася очима російських імперських "єдинонеділимців" і вимагала від Директорії УНР включитися в антибільшовицьку акцію Денікіна за відновлення Російської імперії, що для УНР було виключене, — а цим реально виключалася для неї й антантська орієнтація. Натомість Галичину Антанта трактувала як спірну між галиць-

кими українцями і поляками спадщину розбитої Антантою Австро-Угорської імперії. І хоч Антанта тим часом акцентувала перевагу сили поляків над рацією українців, однак не виключала й іншої розв'язки цього спірного для неї питання — в разі іншого співвідношення силових факторів у змаганні за долю української Галичини. Тому Директорія УНР, шукаючи конче потрібної підтримки в українській війні проти "червоних" і "білих" росіян, дивилася таки на захід, вбачаючи потенційного спільника в протегованій Антантою Польщі, якій у разі російської перемоги над Україною загрожувала б однаково — як "червона" так і "біла" Росія. Натомість у середовищі галицької Диктатури, яка шукала передусім підсилення галицької позиції в боротьбі проти поляків, мірою зростання шансів протегованої Антантою "білої армії" Денікіна, щодалі більше погляди почали звертатися на схід. Бо там в уяві провідних тоді галицьких політиків вимальовувалася можливість якщо не загальноукраїнської, то бодай суто галицької тимчасової вигоди спілкування з протибільшовицькою й протипольською "білою Росією".

Таке схрещення протилежно спрямованих зовнішньо-політичних поглядів, які спочатку не виявлялися цілком одверто, в сполучі з відвертіше виявленими розбіжностями в поглядах на внутрішньо-політичні, соціально- й державно-устроєві та військові справи (щодо яких поділ ішов не тільки по лінії галицько-наддніпряньського суперництва), витворювало досить нездорову атмосферу взаємин двох українських політичних центрів у Кам'янці-Подільському. Саме на тлі такого роздвоєння поглядів у липні й серпні 1919 р. досить виразнився двоподіл українських політичних сил у питанні стратегії й тактики дальшого ведення, вже соборними зусиллями двох українських армій, війни на одному центрально-східньому фронті. Бо якраз у цей час для українців цей один фронт подвоївся, і доводилося або воювати одночасно і проти більшовиків і проти денікінців, або шукати тимчасової співдії з одним ворогом проти іншого.

Звичайно, для обох українських політичних центрів однаково було безспірним те, що вести дві війни одночасно було їм неможливо та що факт війни в цей же час між більшовиками й денікінцями сам собою підказував вихід у тактиці невтралізації супроти українців одного з цих двох ворогів ціною певного військово-політичного компромісу. Однак щодо розв'язання цієї складної проблеми виявилися два протилежні наставлення.

У наддніпряньському центрі, політику якого тоді визначав соціалістичний уряд, що його очолював спочатку Борис Мартос, а потім Ісаак Мазепа, переважав погляд, що з денікінцями, які в своїй боротьбі за "єдину неділиму Росію" не визнавали навіть і самого існування України, не кажучи вже про її право на державну

самостійність, не може бути гідного чести українців порозуміння. Тому наддніпрянський центр був схильний шукати радше порозуміння з тими ліво-соціалістичними силами в окупованій більшовиками Наддніпрянщині, що тоді політично очолювали там масовий опір більшовицькій "советській" владі з боку збуреного революцією українського переважно селянського населення під гаслом боротьби за незалежну від більшовицької Росії, але "радянську" українську владу й державність. Визнання такої незалежності більшовиками (які, протилежно до денікінців, декларативно таку можливість не відкидали) українські ліві соціалісти вважали за базу можливого порозуміння з більшовиками — в зв'язку з диктованою подіями потребою й для більшовиків мати українців за спільників у боротьбі проти денікінщини. Зрозуміло — це б для українців означало кінець однаково безнадійної орієнтації на Антанту, і наддніпрянський центр був схильний на це піти.

Але галицький центр, вбачаючи в цьому ствердження підозрюваного Антантою "більшовизму" Директорії УНР, був рішуче проти цього. Натомість галицький центр, а з ним і наддніпрянська "права" опозиція, обстоюючи безумовну орієнтацію на Антанту, настоювали на зговоренні з денікінцями фактично за всяку ціну. За цим крилися передусім такі партикуляристські та навіть сепаратистські й кон'юнктурно москвофільські погляди, які підказував галицькій Диктатурі її представник в антантських колах у Парижі — Василь Панейко. Ці погляди, згідно з їх стислим викладом у відомій документально-мемуарній праці Мазепи, зводилися приблизно до таких міркувань (далі — в цитуванні й переказі думки Панейка): "Тільки Галичина доросла до державного життя, і тільки вона з усіх українських земель не є заражена більшовизмом"; тому треба "осягнути признание... самостійного уряду Східньої Галичини під протекторатом Антанти"; а для цього слід "орієнтуватися на протибільшовицьку Росію", бо для Галичини "шлях до Антанти веде через союз з Денікіном при умові зречення від самостійности України". (Див. — І. Мазепа. "Україна в огні і бурі революції 1917-1921", том 2. Прага [Вид. "Пробоем"], 1942, ст. 91-92). З другого боку, незалежно від цих поглядів, чужі їм консервативні кола наддніпрянської частини опозиції до "соціалістичної" політики Директорії УНР також "соборно" підтримували проденікінську орієнтацію на Антанту галицького політичного центру.

В цілому на час з серпня 1919 р. ситуація, згідно з описом її в уже згаданій вище праці Мазепи, складалася таким чином: "В міру того, як зростали успіхи Денікіна, соборний український фронт фатально розбивався на два непримирні табори: один на чолі з галицьким диктатором Петрушевичем, що тягнув до "тіснішого союзу" з Денікіном, і другий — під проводом Директорії та соція-

лістичного уряду, що рішуче проти такого "союзу" боролися" (ст. 46).

3

Слід зазначити, що серед мас озброєного українського народу в одностроях обох — галицької й наддніпрянської — українських армій ніяких із описаних вище "двох непримиренних таборів", на які "розбивався соборний український фронт" у верхах його двоцентрового проводу, тоді не було. Навпаки, з'єднані долею в одному закутку України ворожим оточенням з трьох боків, українські вояки обох армій, уособлюючи цілість українського народу перед лицем його трьох ворогів, прагнули передусім єдності дії під одним військово-політичним проводом і готові були виконувати будь-яке його рішення. Зокрема ж галичани не менше, ніж наддніпрянці, розуміли вирішальне значення в цей час для всієї соборно-української справи саме центрально-східнього протиросійського фронту, сприймаючи як самозрозуміле, відживлене й ще більш у змістовлене в цей час, те гасло керованих Коновальцем Січових Стрільців-галичан, під яким вони в листопаді 1918 р., замість іти на заклик своїх братів-галичан на підмогу їм у тогочасній битві з поляками за Львів, боролися за здобуття Києва повстанським військом Директорії УНР.

Цей втілений у вояцтві справді соборницький дух народу обох частин України, а також наявність і в галицькій його частині, як і в наддніпрянській, опозиції до однобічної політики їхніх керівників, були важливим чинником урівноваження у взаєминах двох політичних центрів. Тому вони мусіли шукати взаємного компромісу в усіх питаннях, і такий компроміс врешті знайдено і в питанні ведення війни на центрально-східньому фронті за наявності двох ворожих українцям сил на ньому. Але цей компроміс був найгіршим рішенням проблеми, бо фактично залишив її невирішеною "посередині" між двома можливими "або — або".

До певної міри таку неясність зумовив сам характер воєнної ситуації, в якій денікінська армія, наступаючи на більшовиків через Лівобережну Україну — паралельно з українською, що наступала на Правобережжі, виявила готовість до переговорів про взаємний "дружній неутралітет" у місцевостях близькості дій їхніх військових частин — без жадного політичного чи навіть військового порозуміння щодо цього на вищому рівні. Погодившись на таке суто технічне рішення, яке зрештою так і не вдалося конкретно й формально ствердити будь-якою писаною угодою між двома арміями, українське командування — наддніпрянське й галицьке спільно — вирішило скористатися з доброї в той час нагоди вибити більшовиків із Києва, щоб уже зі столиці України

потім вести військово-політичні переговори з денікінцями в вигідніших для українців умовах. Теоретично цей план був не поганий, але практично, через неясність на відтинку фронту з денікінцями, цей план був ризиковитою військово-політичною імпровізацією.

Та все ж розгорнений в середині серпня 1919 р. соборно-український наступ на Київ об'єднаними силами армій обох частин України був найсвітлішою сторінкою в історії започаткованої 22-го січня української соборности. Саме як акт реалізації цієї соборности в дії, цей наступ, викликавши величезне піднесення серед українського вояцтва обох українських армій, а зокрема УГА, що йшла під яскраво соборницьким гаслом — "Через Київ на Львів!", — був однією з найуспішніших військових операцій в історії української визвольної війни тих революційних років. Одначе тріюмфальне завершення цієї військової операції переможним вступом українського війська в свою відвойовану від більшовиків столицю 30-го серпня 1919 р. стало також найтрагічнішим епізодом цієї загалом трагічної доби в українській історії.

Успішний з військового погляду наступ об'єднаних українських армій на Київ скінчився для них політичною поразкою в Києві — через несподівану втрату вже здобутої ними перемоги: її дослівно вкрали в них денікінці в дні 31-го серпня й 1-го вересня, підступно вдершись тоді в Київ з лівого берега Дніпра через міст, залишений без достатньої оборони, в зв'язку з довір'ям українців до обіцяного денікінцями "дружнього неутралітету". Захопивши в полон і роззброївши в Києві ті українські (переважно галицькі) військові частини, що зайняли столицю, денікінці змусили решту українських військ відступити назад від Києва. Ця поразка була тією дорогою ціною, якою українці мусіли розплачуватися за помилки свого політичного й військового керівництва, за його роздвоєність, за неясність компромісово-серединного рішення спірної між його частинами військово-політичної проблеми і, нарешті, за його нездатність діяти відповідно в складних і несподівано-змінних обставинах.

Хоч провина за цю поразку падала порівно на обидва українські військово-політичні центри, одначе сама ця поразка стала джерелом таких їхніх взаємних звинувачень і підозр, які неминуче вели до ще більшого розладу соборного українського фронту, ніж був перед тим. Зокрема той факт, що київську перемогу здобули передусім саме частини УГА, які потім цю перемогу змушені були без опору віддати підступному "дружньому" ворогові, став підставою для наддніпрянських антагоністів галичан підозрівати їхнє командування в добровільній капітуляції перед денікінцями. При цьому, звичайно, пригадувалось і те, що саме галицьке політичне керівництво на чолі з Петрушевичем обстоювало зговорення з денікінцями за всяку ціну.

Але тимчасом невблаганний хід військово-політичних подій вересня 1919 р. знову поставив соборно-український фронт перед неминучим вибором "або — або" в питанні війни чи миру з денікінцями. Власне, для наддніпрянців цього разу вже вибору не було, бо денікінці, ставши тимчасово панами ситуації в Україні, не хотіли й розмовляти про якусь там українську державність, проти якої вони воювали вже більше, ніж проти більшовиків, змушуючи її оборонців прийняти виклик на війну. Натомість у галичан залишався той самий "панейківський" вибір, що й був перед цим. У трохи іншій, наглішій і (після київського досвіду з денікінцями) яснішій ситуації повторилися більш-менш ті самі галицько-наддніпрянські розбіжності, в яких речники галицького центру знову обстоювали потребу конечно досягти порозуміння з денікінцями — щоб, мовляв, не наставити проти себе Антанту, а також тому, що "Польща також заінтересована в боротьбі проти Денікіна, отже, вивідаючи війну Денікіну, ми тим самим ішли б на руку Польщі" (див. у Іс. Мазепа — там же, ст. 77).

Але справу перерішив перехоплений 22-го вересня наказ Денікіна про наступ проти української армії, і після цього вже сама собою почалася загальна українська війна проти денікінців, у якій також сама собою опинилась і галицька частина все ще соборно-українського протиросійського фронту (спрямованого таки одночасно і проти "червоних", і проти "білих" росіян). Саме момент соборности цього українського фронту й був спеціально підкреслений у декларації Директорії й уряду УНР, підписаній також Петрушевичем від УНРади ЗОУНР, де зокрема урочисто мовилося: "Ми, Директорія і Правительство Соборної Української Народної Республіки, звертаємося... до всього народу України... Всі, кому дорога демократична Єдина Соборна Українська Республіка, вставайте до посліднього рішучого бою з нашим ворогом" (там же, ст. 85).

Одначе це останнє досягнене згодою двох українських політичних центрів соборно-українське зусилля спіткала ще гірша доля, ніж попереднє, що скінчилося тріумфом і поразкою в Києві. Через місяць після офіційно проголошеного стану війни з денікінцями обидві українські армії, — позбавлені будь-якої зовнішньої допомоги не тільки зброєю, а й ліками, — опинились у дуже тяжкому стані, стиснені в щодалі зменшуваному трикутнику української території з центром у Кам'янці-Подільському двома російськими (зі сходу й півдня) та польським (із заходу) ворожими фронтами. А всередині цього трикутника з'явився ще страшніший "невидимий ворог" — епідемія тифу, від якого армії зазнавали найбільше втрат і з яким в умовах відсутности потрібних ліків було найтяжче боротися. У цих обставинах галицьке командування, з ініціативи його головного керівника — ген. Мирона Те

наприкінці жовтня вступило в таємні переговори з денікінцями, а 6-го листопада 1919 р. в с. Зятківцях уклало з ними сепаратну угоду про перехід Української галицької армії на бік Денікіна.

Ця угода, укладена таємно від наддніпрянської армії і навіть без відома галицького Диктатора Петрушевича, хоч і була зумовлена розпачливим шуканням порятунку від простого фізичного знищення приреченої на загин армії в безнадійній, як здавалося її командуванню, ситуації — все ж мала всі ознаки зради. Згідно з цією угодою (див. її текст у т. 3 згаданої праці Мазепи, ст. 200-201) Галицька армія (в тексті угоди вона вже не називалася Українською) в повному своєму складі і з усім своїм майном переходила "в повне розпорядження Головного командувача озброєних сил Півдня Росії", а Галицький уряд (як було дослівно сказано в угоді) також "переходить під опіку російського добровольчого командування" і "з огляду на недостачу території, застанаовляє часово свою діяльність". Щоправда, Петрушевич цю угоду незабаром анулював, а ген. Тарнавського й інших членів командування віддав під суд за самовільство, але цей суд виніс виправдувальний вирок, а новому командуванню Петрушевич дав дозвіл таки підписати з денікінцями остаточний договір такого ж капітулянтського змісту, лише без політичних зобов'язань з боку галицького уряду, що невдовзі після того емігрував за кордон.

Ця сепаратна акція галицького командування й уряду, відкривши ворогові частину українського фронту, спричинила наприкінці листопада катастрофу всього цього фронту. Відтак, до кінця грудня 1919 р., неспроможна далі продовжувати фронтовий опір, основна частина армії УНР перебудувалася й перейшла на партизанські методи війни шляхом рейдів у глибокі тили ворога, і там вона взимку 1920 р. співдіяла з повстанцями, які тоді контролювали віддалені від більших міст сільські райони України. А тим часом Директорія й частина уряду УНР, політикою яких у той час фактично керував уже сам Голова Директорії й Головний Отаман її військових сил Симон Петлюра, опинившись з частиною армії на зайнятій польським військом території, а потім у Польщі, приступили до реалізації задуманих і розпочатих ще раніше заходів щодо військово-політичного зговорення з Польщею про спільний фронт проти більшовиків. Базою цього зговорення, до якого дійшло спочатку в грудні 1919 р., а остаточно в Варшаві в квітні 1920 р., стала заява про визнання з боку УНР наявного на той час польсько-українського кордону з уже приналежними до Польщі західньоукраїнськими землями. — Це було ціною за визнання Польщею української держави в межах решти основних земель України, — тому цей крок був уже з галицького боку, а також і з боку значних кіл на Наддніпрянщині, потрактований як зрада соборности.

Зима 1919-1920 рр. була порою догоряння вогнища визвольної-революційної війни в Україні за її державну самостійність, а разом — і порою агонії незавершеної української соборності. Та все ж у цю пору були ще досить яскраві спалахи і самостійницьких і соборницьких зусиль українського народу, зокрема — решток його вояцтва, як наддніпрянського, так і галицького.

Передусім це були спалахи повстанського, переважно селянського, але національно-українського опору окупаційно-грабунковому режимові більшовиків, що все ще мав тоді виразно російський, великодержавно-шовіністичний характер, хоч уже й прикривався фальшиво-формальною личиною "Української Радянської Соціалістичної Республіки", і навіть (від 6 грудня 1919 р.) зачинав свої перші заходи щодо т. зв. "українізації". Полум'я цього повстанства підживлювали, підтримуючи його постійне палання, рейди по глибоких тилах ворога залишених в Україні після кам'янецької катастрофи частин армії УНР, що під керівництвом ген. Омеляновича-Павленка та партизанського отамана Юрія Тютюнника пішли в так званий "зимовий похід" углиб Наддніпрянщини. І там досить швидко, ще на початку цієї дії в другій половині грудня 1919 р., вони ввійшли в контакт з розташованою в районі Вінниці Галицькою армією, що в зв'язку з відступом денікінців на південь під натиском більшовиків почала заходи до з'єднання з рейдовими частинами армії УНР для відновлення спільної боротьби соборним фронтом.

У цей час особливо чітко виявилось, що в масах Галицької армії не було ні того галицького партикуляризму, ні тим більше — того кон'юнктурного москвофільства, на які хворіли значні кола в їхньому політичному і військовому проводі і яке завело їх під стяг "білої Росії". Тому за час короткого перебування "в розпорядженні Головного Командування збройних сил Півдня Росії" в Галицькій армії (що за угодою з денікінцями не могла бути звита проти армії УНР) ніскільки не змінилися братні стосунки між двома українськими арміями, як це відзначено зокрема й у спогаді Тютюнника про цей період, де він писав: "Перейшовши на сторону росіян, галичани найретельніше виконували параграф 6 договору про те, що Галицька Армія не буде воювати з Армією Отамана Петлюри... Фактично Українська Галицька Армія навіть допомагала нам, чим могла" (і далі автор наводить приклади допомоги — див. Ю. Тютюнник. "Зимовий похід 1919-1920". Коломия [В-во "Трембіта"], 1923, ст. 31-32).

Отже — живим і панівним у свідомості й почуттях галицького вояцтва було прагнення соборної, всеукраїнської єдності, яке й потягло їх "до своїх" відразу ж, як тільки виникла можливість

приєднатися до спільної з наддніпрянцями військово-політичної дії всеукраїнського значення. І це прагнення, яким так само було сповнене й наддніпрянське вояцтво та його військово-партизанське керівництво в Зимовому поході, було стверджене в першу ж зустріч представників обох військових формацій у Вінниці 22-24-го грудня 1919 р.: там тоді устійнено й підписано взаємне договорення про об'єднання цих формацій під спільним командуванням і під політичним проводом підпільного центру УНР на чолі з Мазепою, що діяв тоді в контакті зі своїм рейдовим військом.

Та не встигли ще охоплені тифозною епідемією і тому нерухливі частини Галицької армії вибратися на з'єднання з рейдовими частинами рухливої армії УНР, як на панічно евакуйовану денікінцями Вінницю й довколишні терени спішно рушили більшовики, і Галицькій армії довелося поспішно шукати виходу з нової ситуації єдино можливим тоді для неї шляхом — політичного достосування до цієї ситуації. Форму виходу підказувала сама нова ситуація, характеристичними моментами якої були такі: новостворений більшовиками "Всеукраїнський Революційний Комітет", застосовуючи нові ленінські вказівки щодо "українізаційного" курсу національної політики в Україні, почав іти на тактичні поступки новопосталим (із лівосоціалістичних середовищ) українським національно-комуністичним організаціям — "боротьбистів" і "незалежників" (що саме перетворювалися на "україністів"); зі свого боку ці національно-комуністичні організації домагалися рівнорядного партнерства з більшовиками в творенні такої справжньої державности Української РСР і тому заходжувалися творити не тільки незалежну від російських більшовиків Українську комуністичну партію, а й окрему від російської "советської" Українську Червону армію, розраховуючи зокрема й на "радянізацію" УГА. Тому, в порозумінні з вінницькими боротьбистами галицькі вояки ще перед вступленням більшовиків у Вінницю зорганізували там свій Ревком (Революційний комітет) Галицької армії, який у січні 1920 р. вступив у переговори з більшовиками про включення її в систему радянських військових сил як окремої військової одиниці.

Про задум, яким керувалися творці вінницького Ревкому Галицької армії свідчить його відозва з січня 1920 р. до вояків цієї армії, де сказано зокрема ось що:

Надійшла хвилина відповіді Денікінові за київську зраду, польській шляхті за десятки тисяч інтернованих галицьких українців і її плани супроти українського народу, а також державам Антанти за торг нашою кров'ю, почуваннями й землею. У Вінниці постав Ревком Української Галицької Армії, який поставив собі за завдання

довести до безпроводочного порозуміння з тими українськими колами, які стоять на платформі Української Радянської Соціалістичної Республіки, і, підтримуючи українське Радянське Правительство, стати основою Української Червоної Армії.

Українська Червона Армія понесе разом із синьо-жовтим прапором — червоний прапор революції... Нашим стремлінням є, щоби довершити це разом з Придніпрянською армією і всіми другими групами Українських військ (Див. текст відозви в цит. вище кн. Тютюнника "Зимовий похід", ст. 46-47).

У цьому, як і в інших документах Ревкому УГА та й у всій історії її тривалого політичного спілкування з більшовиками на національно-комуністичній ідейній базі, звертає на себе увагу той факт, що галицьке вояцтво виявилось далеко не таким право-консервативним, як його політичні й військові провідники, що саме цим протиставлялися ліво-революційному проводові УНР. А слід відзначити, що протилежно до денікінської афери, що була справою виключно вищого військово-політичного керівництва УГА й ЗОУНР, задум і виконання "радянськості" плану був навпаки — виключно "низовою" ініціативою самого вояцтва УГА. Та й не лише в цьому, а й у протилежному характері цих двох акцій, анти-соборницької в першому випадку і таки соборницької в другому, полягала принципова різниця між ними.

Загалом суттєву відмінність цих акцій видно і з самого порівняння зятківського договору УГА з денікінцями і того вінницького тимчасового "союзного договору" Ревкому УГА з більшовиками 1920 р., який наведено в історично-мемуарній праці голови того Ревкому — Никифора Гірняка. У вінницькому договоренні говорилося зокрема ось що:

Українська Галицька Армія... проголошує себе Червоною Українською Галицькою Армією й приєднується до революційної Армії РСФСР. ЧУГА задержує своє військо майно й дотеперішню форму організації... ЧУГА не може бути вжита проти військ УНР, ні проти українських повстанчих загонів... ЧУГА організує свою власну комуністичну партію і її членами обсаджує всі політичні становища в ній. Цей договір підписують представники Ревкому і всіх політичних угруповань України. Цей договір стає правосильний з хвилиною його ратифікації урядом України та центральними комітетами всіх революційних угруповань України (див. Н. Гіряк. "Останній акт трагедії Української Галицької Армії". [Вид. Українського військово-історичного інституту в США], без дати й місця видання, ст. 24-25).

Коментуючи цей договір, керівний діяч вінницького Ревкому й історик УГА часів його діяльності — Н. Гіряк писав:

Наш договір з більшовиками нічим не був подібний до злопам'ятного союзу УГА з армією білого генерала Денікіна, бо цей союз мав

капітулянтський характер, а ми в союзі з більшовиками не сходили від нашої національної і державницької лінії. Корисною для нас була та обставина, що не тільки все патріотичне громадянство України, але й ліві соціал-демократи (пізніше укапісти), що були фактично комуністами, енергійно поборювали змагання московських комуністів до супрематії Москви над Україною й рішуче вимагали для України повної автономії в союзі з РСФСР. Ці угруповання співчували нам у національному питанні, приязно до нас ставилися, давали нам поради і в разі потреби помагали нам. Ми були в контакті з боротьбистами: Полозовим, Шумським, Гриньком, Блакитним-Елланом, Приходьком і Ковтуновичем; з УКПістами: Річицьким, Авдїєнком, Войціховським Юрком; навіть А. Хвиля й М. Скрипник, найзавзятіші комуністи, не ставилися до нас вороже (там же, ст. 54).

До цього треба додати також подібний погляд на цю справу й такого речника тодішньої армії УНР ще в війні проти більшовиків, як герой Зимового походу 1919-1920 р. Тютюнник, що висловлював тоді саме УНРівський погляд. Ось цей погляд:

Беручи факт виключно з боку бажання зберегти від знищення українську озброєну силу, крок вінницького Ревкому Української Галицької Армії безперечно був більш доцільним, ніж перехід з тією ж метою до Денікіна... Червоні тоді перемагали; вони годилися на певну автономію УГА. Тому надія зберегти її від знищення не була невиправданою. Важливе було тільки те, наскільки вистачить політичного хисту в галичан для того, щоб триматися в лояльності до Росії аж до того часу, коли дійсно можна буде "довершити" великі цілі, про котрі говорилося в відозві [Ревкому УГА до галицьких вояків з січня 1920 р.] (Ю. Тютюнник. "Зимовий похід", ст. 49).

Підкреслюючи спеціальну важливість того, щоб галичани втрималися "в лояльності до Росії" аж до часу виникнення можливости здійснити задуманий ними плян, Тютюнник очевидно мав на увазі підготовлюваний Петлюрою на зайнятих поляками територіях України спільний з поляками похід проти більшовиків. Бо тоді така Червона УГА, яка мріяла "із синьо-жовтим і червоним прапором революції... довершити разом з Придніпрянською армією й усіма іншими групами українських військ" свої великі цілі, могла б дійсно зіграти в Україні вирішальну роль осередку творення "третьої сили" в здобутті української перемоги — незалежно від замірів поляків у тому поході.

На жаль, такої витримки в галичан не вистачило. Коли протягом лютого й березня 1920 р. з'ясувалося, що Червону УГА більшовики вирішили "реорганізувати", розділивши її на три "червоні бригади", прикріплені до більших, політично надійніших частин "советської" Червоної армії, нетерплячка серед більшости галицького вояцтва, яке щодали більш переймалося ворожістю до біль-

шовиків, почала загострюватися. А коли в квітні розподіл галицьких бригад по відповідних частинах Червоної армії здійснено, більшовики приступили до поділу їх на менші відділи з метою розмістити їх поміж іншими "советськими" відділами. І саме тоді почався наступальний рух польських і українських військ, який застав дві бригади ЧУГА серед розташованих поблизу районів перших воєнних дій. Поспішивши, вони на самому початку цих воєнних дій 24-го квітня повстали проти своїх більшовицьких опікунів і пробилися через лінію фронту, щоб з'єднатися з армією УНР, яка йшла разом з польським військом.

Але ця надто поспішна й належно не підготована дія, задумана й виконана навіть без відповідної поінформованості її керівників про дійсний характер українсько-польського союзу й польської "української політики", скінчилась трагічно. Зустрівшись не з українцями, а з поляками, галицькі бригади не були допущені до з'єднання з українською армією, а негайно ж роззброєні й потрактовані поляками як полонені. Це був також трагічний епілог соборницького пориву тих галичан, які цим своїм відчайним кроком до відновлення соборного українського фронту переступили через той партикулярно-галицький погляд на поляків, що під гаслом "Радше з чортом, ніж з Польщею" восени 1919 р. штовхнув галицьких політиків і військових керівників в обійми "білої" Росії, наслідком чого УГА зрештою опинилась в обіймах і Росії "червоної".

В такому ж аспекті сприйнято цей нещасливий крок та його фінал з наддніпрянського боку, як це з гіркотою висловив незгодний з українсько-польським союзом, тоді ще прем'єр уряду УНР, — Мазепа: "Ми вважали, що перехід галицького війська до нас відновлює соборний український фронт і зокрема — ліквідує те роз'єднання українських національних сил, яке сталося восени 1919 р. Але польський 'союзник', очевидно, був заінтересований у протилежному" (його цит. вище кн., т. 3, ст. 22).

Більшовики по своєму боці вчинили щось іще гірше, ніж поляки, з рештою УГА, оголосивши всіх галичан за "зрадників" і піддавши їх жорстоким репресіям, включно з масовими розстрілами. Це був трагічний кінець УГА загалом, хоч згодом, коли настав щасливий для більшовиків перелом на протипольському фронті і їм для захоплення в свої руки Галичини виявилися потрібними "свої власні" галичани, українським національним комуністам вдалося врятувати рештки вояків УГА. Але з них лише жменьку — у складі трьох сотень наспих імпровізованих так званих "червоних українських стрільців" — використано для пропагандних цілей під час короткої більшовицької окупації частини Галичини в липні-вересні 1920 р.

Такий трагічний кінець УГА все ж таки не лишився безславним, і в кожному разі — не заплямив її прапора тавром зрадництва. Такий висновок із її трагічної історії зробив зокрема речник побратаної з нею в Зимовому поході 1919-1920 р. наддніпрянської армії УНР — Тютюнник, що висловив це так:

Обидві українські армії своїм завданням вважали боротися за ідею Соборної Української Держави... Будучи думкою вкупі, армії пішли різними шляхами... Найбільшого подиву гідна та впертість УГА, з якою вона намагалася охоронити свою бойову силу, що була потрібна Українському Народові... Від берегів Сяну й гір Карпат до самого Дніпра пронесла вона національний прапор, все більше й більше переймаючися ідеєю боротьби за Соборну Українську Державу. Лишена без політичного проводу, вона не все вірно орієнтувалася в надзвичайно складних політичних обставинах, і в наслідок того помилялася. Було в неї палаюче любов'ю до Батьківщини серце, та не було належного політичного досвіду й витривалости... В наслідок цього сталася катастрофа... (його цит. вище кн., ст. 51-52).

5

Ще більшою катастрофою скінчилася героїчно-послідовна боротьба наддніпрянської армії УНР, якій довелося на завершення свого славного бойового шляху стати жертвою безславного кінця політично передрішеного військового партнерства з поляками за нещасливим Варшавським союзним договором з 22-го квітня 1920 р. Кажучи словами вже не раз тут цитованого Тютюнника — "невдала політика довела Наддніпрянську Армію туди, де вже була Українська Галицька Армія — за польські дроти. Армії не зуміли своєчасно об'єднатися. Це зробили за нас політики, об'єднавши нас у неволі" (ст. 67).

В цих словах знайшло своє відлуння загальне в той час в обох частинах України негати́вне ставлення до Варшавського договору Директорії (в особі С. Петлюри) й уряду УНР (передусім — в особі українського співавтора договору Андрія Лівіцького) з Польщею (уособленою тоді Юзефом Пілсудським). Головним при цьому було якраз засудження Петлюри як лідера й символічне втілення всієї тодішньої політики УНР саме за "зраду соборности" — в зв'язку з визнанням, за Варшавським договором, наявного на той час польсько-українського кордону з західноукраїнськими землями по польському боці. Дуже посилений у своєму негати́вному значенні фактом подвійної української поразки — військової і політичної — через польську зраду Ризьким договором 1921 р., українсько-польський військово-політичний союз Петлюри викликав ще більший галицько-наддніпрянський розлад, ніж апробова-

ний Петрушевичем перехід Галицької армії на бік "білих" росіян Денікіна.

Але петлюрівській концепції військово-політичного союзу з Польщею 1920 р., маючи на увазі його жалюгідно-невдалий для українців кінець, можна закинути все, що завгодно, тільки не анти-соборництво в самому його задумі з українського боку. В цьому розумінні між ним і, так би мовити, — "панейківським" варіантом союзу з "білими" росіянами ціною відречення в ім'я галицької часткової державности (чи скоріше — державоподібности) від цілісности всієї проблеми самостійности України взагалі, не лише нема жадної подібности, а навпаки — цілком очевидною є пряма протилежність.

Щоправда, між одним і другим був причиновий зв'язок, що його, досить чітко підкреслив зокрема противник Варшавського договору Мазела (який через цей договір зрікся прем'єрства в уряді УНР), коли він писав: "Польсько-український союз 1920 р. був наслідком трагічної ситуації, що створилася на українському фронті восени 1919 року", — і далі уточнював цю ситуацію, створену "шуканням галицькими провідниками союзу з 'білими' росіянами", чим змушено наддніпрянських провідників "шукати порозуміння з сусідніми державами — Польщею й Румунією... аби тільки не припиняти боротьби проти московських окупантів. Цю ситуацію поляки використали в своїх інтересах: вони продиктували... договір, який хотіли" (т. 3, ст. 5).

Та коли в панейківсько-денікінському варіанті галицькій стороні йшлося про рятування частки коштом цілості, то в петлюрівсько-пілсудськівському варіанті українській стороні йшлося навпаки — про рятування цілості через рятунок вирішальної для неї переважної більшості всеукраїнського національно-державного комплексу — коштом тимчасового визнання втрати частки цього комплексу. Стратегічно-тактичну мотивацію політичної концепції, що лежала в основі українського розуміння українсько-польського союзу 1920 р. висловив пізніше (вже в 1925 р.) сам історично відповідальний за цей союз Петлюра. В одному з своїх програмово-політичних листів, що може правити за виклад основ національно-державницького мислення Петлюри, він у ряді інших тез, виставив зокрема такі:

1. Шлях української державности йде через Київ, а не через яке інше місто України.
2. Українська нація, беручи на увагу її етнографічне розташування, етнографічно-стратегічне становище під час боротьби за свою державність, систему політичних союзів між сусідніми державами і систему міжнародних відносин, у яких ця боротьба буде провадитися, не в стані буде — навіть при наявності найбільш сприя-

ючих чинників — здійснити ідеал Соборности Української Держави в першому періоді боротьби і будівництва державного...

3. Програма будівництва української держави вимагає певної послідовности; максималістичні завдання, коли за переведення їх взятися на всіх землях етнографічного розташування української нації одночасно, будуть перекреслені життям і тою відпорною силою, що її протиставлять Україні сусідні держави та їхні союзники. Під натиском цієї сили і весь програм може бути перекреслений. Це загрожує розбиттям і депресією національних сил на довгий час, отож і державні наші змагання можуть кінчитися катастрофою.

4. Основною передумовою будівництва української держави (в новому ренесансі його) є усвідомлення тези, що метрополія держави і її територіяльна та стратегічна база мусить бути спочатку утворена на Великій Україні — себто, на Дніпрі — Чорному морі.

5. В міру скріплення цієї бази (організація військових заводів, підготовка військових кадрів армії, накопичення матеріальних ресурсів і т. ін.), можуть стати актуальними і завдання про прилучення земель, заселених українським народом, від чого наша нація ніколи не може відмовитися, бо це її ідеал, одночасно і раціональний і реальний (цит. за кн. І. Іванис. "Симон Петлюра — Президент України". Торонто [Тризуб], 1952, ст. 226-227).

Ця концепція безперечно соборницька, але, звичайно, вона є тією версією соборництва, яку можна б назвати "метрополітально-централістичною", відмінно від її протилежности, яку треба назвати "провінційно-партикулярністичною", що може бути й федералістичною. Відмінність полягає ось у чому: перша самою своєю природою є наставлена на збирання земель і племен одного народу в одну цілість — з позиції її центральної духової і матеріальної бази як вихідного силового фактора в перетворенні цілості на справді всебічно довершену і повнозначну державну націю; натомість друга, також — самою своєю природою, містить у собі обидві — відцентрові й доцентрові тенденції, залежно від окремих інтересів частки в її стосунку до цілості, при чому — саме частка береться за вихідну позицію й основний критерій у питанні формування збірної суми таких часток у національно-державну спільноту. Інакше — в обговорюваному тут порівнянні двох версій українського соборництва — першу в протилежність другій можна замінити назвою "всеукраїнство"; бо вона полягає в розумінні соборности не як механічної збірности самодостатніх частин української нації, а як органічної всецілісности української нації, що саме в її цілості береться за критерій в усіх справах її політичного життя та змагання за її самостійне державне життя.

Так зрозуміле всеукраїнство фактично народилося в Україні саме "в огні і бурі революції" 1917-1921 рр. І хоч місцем його народження був Київ, але там носіями його стали далеко не самі (а

може й не перші) наддніпрянці, а взагалі ті українці, що їхня активна національно-державницька свідомість зформувалася в процесі тієї справді "великоукраїнської" (не в територіальному, а в духовому, всенациональному сенсі) революції. Таких "всеукраїнців" породила ця революція зокрема в лоні *київських Січових Стрільців-галичан*, яскравим представником яких став зокрема Євген Коновалець.

Про Коновальця часом говорять як про згодного автора гасла "Через Київ на Львів", основуючися на його поглядах у душі цього гасла, висловлених ним у відповіді галицькій делегації до Києва, що напередодні протигетьманського повстання Директорії УНР 1918 р. переконувала галичан — київських Січових Стрільців, мовляв — їх обов'язок — "рятувати свою тіснішу батьківщину — Галичину", а не "вмішуватися в наддніпрянські справи". Та незалежно від того, хто справді є автором цього гасла, Коновалець і ним керовані галичани-Стрільці діяли "на Великій Україні" саме так — по-всеукраїнському. Так само по-всеукраїнському говорив і діяв Коновалець також у Галичині після скінчення революційного періоду в Україні, про що свідчить, наприклад, підсумок власного досвіду з того періоду і в його нарисі власної пореволюційної (але все ще революційної спрямованістю) діяльності в Галичині 20-их років. Ось кілька фрагментів з його праці, що стосуються до цієї теми (підкреслення в тексті наші — *В. Г.*):

По нинішній день існують у Галичині кола, які почувають до Січових Стрільців глибокий жаль, що вони "забули свою тіснішу батьківщину" й воліли заплутатися у "наддніпрянську авантюру", замість спішити на поміч галичанам [у рр. 1918-1919]... Із утратою наддніпрянської бази Галичина буде втрачена для українців навіть і тоді, коли галицькі війська заберуть Львів, тому що поміж Польщею і Большевією сама Галичина ніяк втриматися не зможе... Не хочу вдаватися в осуд, чи й наскільки Галицька армія була змушена підписати відомий договір з Денікіном, все ж сам факт переходу на бік ворога без повідомлення братньої Армії, а зокрема тих частин, що стояли в безпосередньому сусідстві, був вчинком дуже прикритим і жалюгідним... Ми на цей шлях не пішли, Січове стрілецтво не могло наслідувати Переяславську Угоду...

[В 1920-22 рр.] ми не могли погодитися з тактикою, яку пропагував галицький уряд: не цікавитися "справою Наддніпрянщини" і звернути свою увагу на концепцію самостійної Східньої Галичини. Висуваючи цю концепцію на міжнародному форумі, галицький уряд заступав рівночасно думку, що внутрі українського громадянства [Галичини] не повинно бути якихбудь організацій *всеукраїнського* характеру, щоб не підривати віри держав Антанти в задоволення

галицької дипломатії про повну незалежність галицьких інтересів від решти українських земель.

Такий погляд різко суперечив цілій стрілецькій ідеології. Тому січево-стрілецькі старшини, де б вони не були й на якій ділянці не працювали б, завжди не погоджувалися з пропагованим галицьким урядом внутрішньо-українським сепаратизмом та намагалися ділом доводити необхідність найтіснішої співпраці галичан і наддніпрянців...

[Влітку 1921 р.] у Відні склався гурток під назвою "Молода Галичина", основниками яких були також деякі визначні колишні стрілецькі старшини і кілька старших та молодших галичан — одностудентів стрілецької ідеології. Цей гурток мав на меті дати зав'язок до створення громадсько-політичної організації *всеукраїнського* характеру... Ці основні думки проводилися теж у резолюціях великого Студентського з'їзду у Львові... і т. д. (див. Є. Коновалець. "Причинки до історії української революції". Вид 2. [Німеччина] [Накл. ПУН], 1948, ст. ст. 12-14, 37-38, 43, 44-45).

Це були, власне "зав'язки" українського національного руху всеукраїнського характеру і всеукраїнського значення, що потім прибрав форми УВО й ОУН, у яких втілювалися тенденції новонародженого в революції *всеукраїнства*. Паралельно з цим у своїх власних виявах, визначених пореволюційною радянською дійсністю України, розвивався й новий всеукраїнський ідейно-політичний рух на Наддніпрянщині, точніше — в Українській РСР. Та це вже початок іншої теми, що належить до іншої статті.

ЖИТТЯ В НЬЮ-ЙОРКУ

Цікавий лист

Богдан Бойчук

Лист цей цікавий лише тим, що він писаний з Нью-Йорку до Нью-Йорку, а все інше в ньому — нецікаве і рутинне. Але поспробую хоч почати нерутинно — з кінця, тобто з кінця 1978 року, і йти до початку його.

1978-ий рік закінчився 31-го грудня, як і всі попередні роки, припускаю. Я зайшов до Українського інституту Америки відсумувати цю знаменну подію і знеобач зустрівся з усіма українськими гетьманами, які розташувалися на стінах Інституту. Все це були витвори маляра Дядинюка, і зустріч ця залишила мені неприємний посмак, бо все це — патріотична дешевина, і її не слід було показувати там, де навіть випадково може зайти людина, яка розуміється на мистецтві. Єдина вартість виставки була в тому, що я міг почати цього листа з останнього дня року. А це теж має якусь ціну.

Все це справді не стосується до моєї теми про рутинність. Я хотів спершу сказати, що я виробив собі приємну рутинну звичку заходити щоп'ятниці до Йосипа Гірняка і випивати з ним пляшку Токаера, як він висловлюється. Йосип Йосипович нарікає по Нью-Йорку, що я приходжу по його душу, — це дійсно неправда, я приходжу по його спомини. Хоч воно, може, й те саме. Лишивши в Йосипа Йосиповича порожню пляшку, я вийшов передостанньої п'ятниці (15. XII) на Другу авеню і побачив багато людей, які товпилися і зглядалися на дашок, що досі ще висить над входом до Українського народного дому. Нараз, в одну секунду, заблискотіли світла на ялинці, яка чудотворно з'явилася на тому дашку, а з-між натовпу могутньо пронеслася колядка: "Ой, видить Бог, видить Творець, що світ погибає". І в ту хвилину, коли електричний гудзик включав колядку і ялинку, коли ревли мотори і механічно блимали світла, — я мав почуття, що справді щось погибає; якщо не світ, то щось давнє і гарне в ньому. І досьогодні не могу позбутися того почуття.

Але це теж не до теми. Та поскільки віддаль від колядок до поезії і від співу до читання — близька, то мені не тяжко перейти

до справжньої теми. Моя тема, як сказано, нецікава і рутинна, бо стосується до дійсних і недійсних поетів та їхнього дійсного читання поезій на всіх дійсних і недійсних сценах і закутинах маленького Нью-Йорку. Сьогодні в Америці поетів, мабуть, більше, ніж на Україні. Невідрадне явище. Існує понад дві тисячі "реєстрових" (тобто занотованих по всяких довідниках, адресарях та асоціаціях) поетів, і з певністю можна припускати, що існує стільки ж "нереєстрових". Президент Асоціації американських поетів Наомі Лазард переконувала мене, що їх існує близько 50 тисяч, але поети завжди схильні до перебільшень... Ці поети потворили собі цілу низку маленьких видавництв і журналів, де безнастанно друкуються. Подібно, як у нас тут, вони самі себе читають, самі себе підтримують і величають. З цієї імпазантної статистики дослідники одногolosно виводять, що американська поезія розвивається поземо і тримається поверхні, не заглиблюючись і не підносячися у висоту, особливо в стилістичному сенсі. Американську поезію пройняла недуга масовості, і часто журнал, де друкуються 30 поетів, читається як збірка одного автора. Така "універсальна" шаблонність стилю доводить до того, що цікаві індивідуальніші поети не знаходять місця для вияву або їх стягають до загальноприйнятого рівня. Є, звичайно, ряд винятків, є ряд добрих поетів, але нема сьогодні в Америці великих поетів.

Одним з найпопулярніших виявів американських поетів стало публічне читання поезій. У самому Нью-Йорку кожного дослівно дня поети читають свої твори в кільканадцятьох різних місцях: у музеях, церквах, університетах, різних інституціях, бібліотеках, театрах, галеріях, кафе і приватних мешканнях. Кожне місце під дахом є місцем для поезії. Проблема лише в тому, що *нічого нового під дахом*, парафразуючи старе *nihil novi*.

Чотири дні перед згаданою чудотворною появою ялинки на дашку Українського народного дому я був (11. XII) на читанні Андрея Вознесенського в Шекспірівському театрі (що звичайно не ставить Шекспіра) (The Public) на т. зв. давнтавні. Все тут було драматичне — й вступ голосного і контроверсійного директора театру Джозефа Папа, і світла, і велика "православна" свічка поруч мікрофона, і самий вигляд Вознесенського. Переклади читав відомий американський поет Вільям Джей Сміт, читав він вдумливо, зосереджено, відповідно до тону найновіших поезій автора, а сам Вознесенський кричав. А кричати не було чого, бо Вознесенський тепер у перехідній стадії, його поезія тяжить до клясичніших форм, до інтроспекції в трагедію нашого часу і в трагедію людини в цьому часі. І, щоб перейти цю перехідність, потрібно тихого голосу і задуми.

Чотири дні перед Вознесенським (7. XII) читав у Колюмбій-

ському університеті і в "Маленькій церкві поза рогом" Іван Драч. Церква сама гарна і створює піднесену і добру для читання поезій атмосферу. Як кожний знає, кричати у церкві не годиться, особливо перед добірною публікою, і Драч цього не робив. Вечором провадив лавреат Пюліцера Стенлі Кюнїц, а читали англійською мовою поети-перекладачі Марк Рудмен і Данієл Галперн. Але після читання один мій знайомий критик нарікав, що він почував себе як на похороні, бо читали лише старі вірші. Що ж, наука поезії, як і наука життя, дуже нескладна: треба справляти похорони, коли нема справжніх відроджень.

Найбільш престижіві читання відбуваються в музеї Гугенгайма, їх організує Академія американських поетів. Там читав у жовтні польський поет Чеслав Мілош (я чув його два роки тому в тому ж Гугенгаймі, тож цього разу не ходив), а 28 листопада читав відомий американський поет Джеймс Райт (James Wright), а впроваджував його теж добрий поет молодшої генерації Марк Странд. Усі читання поезії, де вони не були б, відвідує молода публіка, з волоссям на голові або на обличчі, якщо на голові не виходить, неохайно або стилізовано неохайно вдягнена, — і майже всі вони пишуть, або їм здається, що пишуть. Нормально, поети, які читають, не відрізняються стилем вигляду від слухачів. Але читання в Гугенгаймі — престижіві, тобто ненормальні, і зі стилю вириваються там нормально поети. Так було і цього разу. На сцену вийшов заокруглений, у костюмі і з краваткою панок, без волосся на обличчі і з поміркованою кількістю на голові. Читав він спокійно, переплітаючи читання гумористичними репліками. І слухачі не зчулися, як він непомітно провів їх по частині старої і новішої історії західного світу та по його географії. З кожної репліки випливало знання, а з рядків справжня поезія. Джеймс Райт написав давніше ряд збірок у правильних клясичних формах. Але яких десять років тому він звільнився від обмежень правильності і почав писати вільним віршем. Внаслідок цього постали дві його найкращі збірки: "Гілка не зломиться" і "Ми згуртуємося біля ріки", в яких щасливо поєдналися два елементи — звільнення творчої енергії і набуте раніше вміння контролювати строго форму, навіть вільного вірша (про проблему вільного вірша, про відразу американської поезії до рими — в наступному листі). Джеймс Райт володіє спокійним тоном, і рядки його пронизані глибиною думки. Поет найчастіше повертається до свого рідного Огайо, і саме ці найвужчі і найособистіші поезії найкращі в його доробку і найуніверсальніші.

Вісім днів перед тим (20. XI) мене запросив колега-поет Гаррі Луїс до Центру мистецтв ім. Федеріка Доґласа на читання поезій для популяризації нового журналу "The American Rag". Я, в напливі "творчого" надхнення, переклав собі назву журналу, як

"Американська ганчірка" і з великим зацікавленням погнав на читання. Публіка, яка там зібралася, була негрська і порторіканська. Майже всі вони, особливо жінки, були стилево й елегантно убрані. Мені відразу пригадалася українська публіка, яка строїться і перестроюється, де треба і де не треба. Це типове меншинне явище, бо, видно, нелегко доростається до усвідомлення, що відсутність духа не заступити присутністю строїв. Другою несподіванкою було те, що я не знайшов ніякої "Американської ганчірки", а дуже цікаве і чи не найоригінальніше скомпоноване перше число *меншинного* журналу, в основному негрсько-порторіканського. Само слово *rag*, як я прослідив пізніше, — це назва американської музики і танців з часів Першої світової війни. Третьою несподіванкою було те, що читало п'ять поетів, і читання їх було добре. Читала, наприклад, філіппінка Джессіка Гагедорн, п'єсу якої "Манго-танго" ставив "Шекспірівський театр" у Нью-Йорку, а особливо цікаве було читання Нтозакі Шанге, негритянської письменниці, якої п'єса монологів "Для чорних дівчат, які задумували самогубство, коли райдуги було досить" уже роками йде на Бродвеї. З цього читання та інших появ негрських і порторіканських поетів, я прийшов до висновку, що вони скоро стануть тим головним джерелом, з якого вибиватиме американська поезія майбутнього; в них є творча енергія, є конфлікт, є справжня людська трагедія. Їм треба лише вийти зі своєї власної внутрішньої ізоляції і по-справжньому поборикатися з мовою.

Через те, що поезія часто річ досить гарячкова, я під час гарячого літа оминаю читання поезій і радше слухаю дерева в лісах. Тож перестрибну тепер з осени до весни 1978 року і по дорозі оставлю ряд читань, які не полишили в моїй пам'яті значніших карбів. Найславніші читання відбуваються на Лексінгтонській авеню і 92-ій вулиці у так званій Уай (YMHA), що є єврейським відповідником до Імк-и (YMCA). Там традиційно читають відомі світові поети, як і відомі і невідомі американські поети. Стиль цих читань простіший і органічніший, як сказав би "покійний" і недавно воскреслий Ю. Шерех. Я був на читанні чотирьох поетів: Наомі Лазард, Майка Раєна, Рафаеля Рудніка і... четвертого я щасливо забув, як і повинен був забути Рудніка. Особливе враження зробили своїм читанням Наомі Лазард і Майкл Раєн. Наомі Лазард читала з двох останніх збірок, які вийшли майже одночасно, — "Люнарна верхня палубина" та "Декрети". Дві збірки різко відмінні стилем. "Люнарна верхня палубина" — це багата на свіжі й унікальні метафори збірка, де авторка творить особливий і кольоритний світ, виповнений тваринами; а "Декрети" скомпоновані на бізнесовій мові, і поетка тут протинає вістрям іронії слабкості нашої механічної цивілізації. Майкл Раєн — це

молодий поет, який щойно видав свою першу збірку "Погрози, замість дерев". Своїми простими вступами (для прикладу: поема має сто рядків, вона поділена на три частини, читаючи, робитиму довшу павзу між частинами і т. д.) поет підкреслював, що він має повний контроль над формою своїх поезій, а саме його читання прямо приголомшувало — він поет великої експресивної сили, який тепер має відвагу підноситися понад загальний рівень і не зважати на загальноприйняті табу в американській поезії. Майкл Раен — це поет, за яким варто слідкувати.

Академія американських поетів провадить теж регулярні читання в Доннелівській бібліотеці на 53-ій вулиці. Ці читання далеко скромніші від Гугенгаймських; час-від-часу читають тут добрі американські поети, а найчастіше не такі добрі. Я був на вечорі (27. IV) Алберта Голдбарта і Лорен Шейклі. Голдбарт, молодий хлопець, читав, стукав об дерево, співав, лицедівав — і нічого поетичного не міг витиснути. Лорен Шейклі — талановита поетка, що володіє майстерністю пуантної метафори; але вона не має того внутрішнього гону, і важко передбачити, яка буде віддаль між її першою збіркою "Винний споглядач" і наступною.

Закінчу цього листа найдалі відсуненим у часі і сьогодні неправдоподібним вечором. Я дістав великого розміру жовтої барви запрошення на читання двох поетів у галерії "Плеяди" у Сого. На запрошенні красувалася дописка: "Так! Я ще існую! Гелло. 'Тіні забутих предків' ідуть у кіні 'Блікер стріт'. Я була 10 000 долярвим поетом цього року, що було дуже гарно, справді. К.". Сого — це колишня найпонуриша дільниця в нижньому Нью-Йорку, де були самі величезні склади і фабрики, які останнім часом світили пустою. Група молодих малярів, які не могли дозволити собі на добрі галерії, вирішили винаймати і купувати ті величезні півруїни і перетворювати їх на галерії. Упродовж кількох років Сого перетворилося на найфешенебельнішу й найдорожчу дільницю. Величезний простір десятків і десятків галерій, з білими стінами, височенними стелями і старими дубовими підлогами — мене завжди захоплював. Ці галерії виглядають найкраще порожні, бо мистецтво, яке там часто виставляють, не завжди сучасне, воно радше відгомін модернізму, доби його відходу. "Плеяди" — це одна з таких розкішних галерій, і навіть виставлені експонати в ній були приемні. Там зібралася групка яких сорок молодих людей, які розсілися на підлозі і молитовно вичікували поетів. Мене це не дуже врадувало, бо причетні частини мого тіла вже відвикли від української традиції, тобто від дубових лав, а від дубової підлоги й поготів. Але врешті я й не таке посвячував для поезії. Спершу вийшов поет Боб Голмен з кількома бляшанками пива; попиваючи, він спершу почав свистіти. Посвистівши трохи, він заспівав, а

відтак взявся читати. Він продовжував так напереміну свистіти, співати й читати, аж поки не випив усього пива. Кульмінаційною і найдраматичнішою точкою була та, коли він витягнув з торби дві рольки записаного кльозетного паперу і, мотаючи з однієї рольки на другу, читав з нього свої вірші, як у прадавню давнину... У самого поета не було ніякого сумніву, що він великий. У захоплених слухачів не було сумніву, що він добрий. У мене був лише суцільний сумнів. Після Голмена виступала згадана поетеса К. Пива вона не мала, але для оригінальності потягала з плящини, яка була закутана в паперову торбину брунатного кольору. К. — талановита дівчина, її поезія сильна, драматична, — часто вона сирими шокуючими образами пронизує читача до живого. К. читала добре, але після півгодинного потягання з плящини, вона ледве стояла на ногах і блаженно посміхалася. Читати вже не могла. Коли я підійшов до неї і спитав, що вона попивала, — то К. з великим ентузіазмом поінформувала мене, що це чиста і справжня слов'янська горілка. Я не мав ніякого сумніву, що горілка була справжня і слов'янська, бо сам куштував. Мені переказували, що поетка теж була справжня.

На цьому нерадо закінчу свого короткого листа. Але в подальшому обіцяю говорити довше і, як мій приятель Рубчак, про ще дивніші речі!

З привітом, Богдан Бойчук
31 грудня 1978 року, 12-та ніч.

Зерна українсько-ізраїльської «солідарности»

У нас багато спільних святинь, у нас багато однакових невольничих страждань і гіркоти історії. У нас схожа печальна слабість шукати рідну кров — великі імена — на полі чужої слави і забувати живу кров, яка тече в пісок. На нашій несвоїй землі ми так само гнані, як і жиди, які приютилися в благодатному краї, по якому раз-у-раз пролітають спустошення. У нас острівки світлої приязні над холодним хаосом відчуження. Наша печальна історія не дала нам бути собою, щоб утвердити ідеал спільної дії на рівні гідності і взаємоповаги. Немає дражливішої теми, ніж тема психології націй і взаємин націй, і всі прагнуть триматися далі від національного егоїзму і ближче до ідеальних гасел. Відчуваю, наскільки легко затягується ця тема в машину політичної кон'юнктури і як важко підняти правду над солодкою чи лукавою правдоподібністю. Але це суворий обов'язок. Коли читаєш у В. Коротича, як йому в американському університеті ставилося запитання: "Чому всі українці антисеміти?", відчуваш брехню в кожному слові, починаючи з кон'юнктурної брехні самого Коротича. І мусиш взяти слово.

"Народи, серед яких жиди живуть, усі разом і кожен зокрема, — явні чи приховані антисеміти!" — (Теодор Герцль). Візьмемо це як своєрідне визначення самого поняття антисемітизму, як негативно-емоційне вирізнення розсіяного в світі народу, який історичною долею, традиціями, способом життя і побутом, психологічними прикметами зливається в єдине ціле. Україна — земля давніх жидівських поселень. Українці — нація колонізована і нескорена, земля вічних повстань, пожежі яких розливалися на всіх, передусім чужих, бо чужі завжди орієнтуються на господарів становища — на владу. Українці — нація пройнята християнським духом терпимости, ширости, прощення. Ми розуміємо народи, які хочуть зберегти свою віру, своє місце. Але наше

Цей документ дістався в рукописній копії; в кількох місцях текст має пропуски й перекручення, часом дрібні, іноді такі, що затьмарюють значення. Усі кон'юнктури редакції "Сучасности" взяті в квадратіві дужки. Документ одержала Пресова служба ЗП УГВР і в уривках переслала до української преси. Тут він друкується повністю.

власне місце захмарене грозою, коли над ним висять все нові й нові кари.

Звернемося до виразників нашого духу — наших співців. Перша половина XIX століття дала в усіх країнах немало виявів традиційного етнічного патріотизму як протиставлення [в] Шевченкові. Ляхи, жиди, німці віддзеркалюють це протиставлення. [Але] тут немає ворожости до нації (навіть в апотеозі помсти Ярема розуміє, що жид — жертва між молотом і ковадлом), а документ з підписом Шевченка проти антисемітського випаду петербурзького журналіста В. Зотова (столичний журнал "Иллюстрация") абсолютно виражає його принципове ставлення до жидівської нації і відповідає його духові поваги. Цей дух пізніше заговорив устами, що посміли заманіфестувати свої політичні погляди: "Народе, вік порізнений зі мною срамотою людської ворожди". Це голос П. Грабовського кладе межу наївності аморфно-етнічного патріотизму, це вже голос політичної свідомості нації. Далі ми знайдемо десяток таких голосів і одкинемо крохоборів, які порпаються в епітетах "проти". В умовах вільнішої преси І. Франко писав багато на цю тему, багато мучився над цим питанням, поки не виідеалізував народолюбця Вагмана в "Перехресних стежках". Але заповітне його слово [-в] "Мойсеї". Це не просто поема на біблійну тему — це твір національного генія про свій народ на паралелях духу народу жидівського. [А далі в Лесі Українки:] "І ти колись боролась, як Ізраель, Україно моя" (нинішніми совідеологами вилучено з повного 12-томного видання Л[есі] Українки). Це та сама проблема в Л[есі] Українки, — поглиблена в її драмах, де вона наші проблеми, наші думки і почуття висловлює устами героїв-жидів. На духовному рівні наша спільність з широкому пляні є у Сквороди. В пляні людяности у М. Коцюбинського і ряду інших наших світильників, — це не холодна толерантність, не епізодична симпатія, не тимчасові політичні гасла — це щось глибинніше, що йде від національного самоусвідомлення на дорогах долі і спільних духовних джерел.

Якою мірою причетна до такого самоусвідомлення українська нація? Великою мірою, тим більшою, чим вища культура і національна самосвідомість особи. Сам я, далеко не найкраща і не найсвітліша крупинка української нації, — зустрічав у простому народі найчастіше просто нерозуміння того, що таке антисемітизм, кому і навіщо він здався, нехить говорити про жидів огульно. Зустрічав [також] холодну підозру: "Вони нас усіх ненавидять!" Зустрічав закиди: "Жида зв'язані всі круговою порукою". Зустрічав задрість до їхніх багатств чи іронію на рівні анекдот. Рідко зустрічав суетні версії про жидомасонів. Зустрічав усе, що є серед міщан, що далі в ліс, — тим більше дров. Там усі всіх звинувачують безнаціонально, міжнаціонально й інтернаціонально. Я не беруся судити, чий міщанин краший... Коли відкинути брудний намул, — залишається фактом тенденція в українському народі мати з жидами спільні справи і цінувати жидів

більше, ніж судити про їхні хиби. Ця позитивна тенденція завжди пересилювала ворожнечу, насаджувану "divide et impera". І це головний чинник наших взаємин. Скільки я пам'ятаю українців різного віку й виховання — у них доброзичливе ставлення до Ізраїлю, не зважаючи на щоденні іньекції радіо і преси. На глибині у нас доброзичливість, на глибині немає ненависти, а прояви антисемітизму — імпульсивні настрої людей недалеких і забитих, "з пунктиком", які льоляно відводять свої негативні емоції туди, [куди] показує власть. Українці — гартований, стоїчний, витривалий, життєстверджуючий народ, їм чужий дух відчаю, споріднений з антисемітизмом (такою є справжня картина).

Я не знаю, чи є подібні до згаданих вище зустрічні кроки з боку тих жидів, що жили чи живуть серед нас, і [не знаю,] хто в більшому боргу один перед одним. Не знаю, бо в нас тільки партійно-кон'юнктурна інформація, яка пригнічує і принижує наші національні почуття. Вони приховуються, спотворюються. В українському самвидаві я не зустрічав жадної речі з антисемітськими нотками. На жаль, уже в таборі я почув від приятелів-сіоністів, що їм траплявся самвидав з антиукраїнськими нотками (як засіб підняти людей на виїзд до Ізраїлю). Якось з Москви Л. Плющ привіз "Протоколи сіоністських мудреців" із статтею, яка викривала фальсифікацію. Я ознайомився, і десь це потонуло в паперах. "Протоколи" не мали читача, були мертвою грудю букв і паперу.

Зате широко ходила в українських колах книга статей Жаботинського — чесне і мужнє жидівське слово про тягар історії, про борг, про взаємний обов'язок. Прикро було, що ця річ не прийнялася глибоко в жидівському середовищі, вона не потрапила в сіоністське русло. А людям, які не любили нагадувань про те, хто вони, — річ ця просто неприємна: вона будить, зобов'язує, кличе до дії, до жертв. А про те, що Жаботинський все ж видатна постать, я дізнався вже в таборі. Отже, мудрі жиди говорять про свій борг і спонукують нас задуматися про наш борг. Нерозумні звинувачують нас. Бо так само можна звинувачувати ріку, як[а] прориває греблю і тоді вже несе на своєму шляху прямих і неправих. Мудрі українці говорять з гідністю про добру волю, нерозумні засуджують жидів, за що тільки можуть. Це не егоїстичні, а серйозні життєві питання про спільний позитивний капітал, який закладає основу нормального позитивного розвитку без допомоги фіктивних словесних кредитів на потребу одного дня. Мені уявляється нинішній українсько-жидівський альянс передусім з морального боку — як поворот у русло позитивних почуттів, як розмова рівних, які звільнилися з чужого одягу фальшивого маскуванія під чужу мову, поняття, чужу правду, чужі інтереси, чужий слизький місток, який ніби з'єднував, а насправді стикав лобами, стимулював хитрість і лукавство. Ми їм бажаємо добра, шануємо їхні святині, їх землю обітовану, вони нам бажають добра, бажають стати господарями на своїй землі.

Отже, ми на доброму шляху гідності, самоповаги, взаємоповаги.

Ми маємо печальний досвід фальшивої дружби під наглядом і знаємо, що коні в одній упряжці, раби на плянтації, міщани в одній черзі за привілеями, довір'ям і винагородою не можуть шанувати один одного, а дотикаються один одного колючим боком. І ми знаємо, що по-справжньому поважають один одного лише гідні і відповідальні господарі в своєму домі. В СРСР місце зустрічі людей, національно і духово розкріпачених, одвертих, — політичні табори. Я ж думаю, [що] українсько-жидівський політичний альянс, визначне зближення українців і сіоністів у таборах [— це] скоріше давня традиційна позиція українців [продовжена] у таборах, [що] патріотична одвертість і безкомпромісність була єдино прийнятною сіоністам — людям прямим, принциповим, сповненим глибокого патріотизму й ідеалістичної любови до своєї історично духовної батьківщини — Ізраїлю. Треба сказати, що наші сіоністи в таборі швидко звільнялися від комплексів, від уявлень, якими їх наділило комуністичне середовище. Особливу повагу в мене викликали ті духовні зусилля, на які здобулися юнаки, що вже за ґратами відкрили в своєму серці дорогу до свого Бога, якого не знали з дитинства, до Бога своїх предків, своїх святинь. Це дорога суворих самообмежень і заборон, дорога, за високу радість якої треба платити стражданням. У мене відразу склалися найближчі стосунки з релігійними сіоністами, може тому, що в них широкий духовний діапазон, активніший духовний пошук, вища чуттєвість до духовних проблем. Невгамовний, енергійний, завжди готовий кинутись у бій чи на допомогу, завжди принциповий Шимон Грилюс відкривав для себе нові духовні сфери, любив ділитися своїми відкриттями, і було радісно дивитися, як він розбуджує себе, щоб бути гідним стати на землю обітовану. Зовсім коротко з'явився в Пермський табір, після Владімірської тюрми, Аріє Вудка. Скромний, інтелігентний, поетично настроєний і водночас до всіх уважний, з постійним запасом добра і приязні, він відразу завоював симпатії моїх земляків і зачарував своєю плавно-милозвучною українською мовою. Здавалося, що всім хочеться сказати "Наш Аріє" про цього юнака, який світився привабливою посмішкою на відльоті в рідний край. І, звичайно, обдарований духо[во] Йозеф Менделевич, світлий ідеаліст, що вічно почував себе часткою ізраїльського духу, історії, долі. Його я знав найдовше і мав з ним найцікавіші розмови. Десь мені вчувається, як у сусідній камері ПКТ (нас посадили нарізно) він чистим голосом виспіває Давидові псалми і затихає на оклик наглядача: "Менделевич, это вам не синагога". І згадується прощальна усмішка його світлоглубих очей: було передчуття, що нас розкидають. [Згадується розмова:] "Кого б ви взяли на роботу [свого чи нашого], якби наш був явно обдарований?" — "Дивлячись, на яку роботу" усміхаюся я, — "але все ж таки я б узяв обдарованого". — "А я б не брав чужого, нехай застосовує здібність на своїй ниві". Але згодом пере-думав: "Я б теж, мабуть, узяв би вашого обдарованого". Він явно

дотримувався суворих вимог і заборон своєї віри. Мав він печатку відомості, і все таки з ним [я мав] більш спільного, ніж з тими, що всі ніби спільні. Мені б хотілося його і взагалі сіоністів з табору познайомити з моїми приятелями в великій зоні. Усе це люди, гідні поваги, починаючи від їхнього пілота Марка Димшица, якому не вдалося прокласти повітряну трасу, зате довелося разом зі своїм екіпажем прокласти історичну трасу духовного єднання з батьківщиною. Сіоністи в таборах стоять настільки духовно вище від своїх одноплемінників, що між ними мало спільного. Дуже достойні люди. З ними, як і з нами, не церемоняться.

Але їм видніється в даліні привітний рідний берег нового життя, а ми десятиліттями плаваємо по колу, без надії сподіваємося, тримаємося зусиллями духа, любови, віри. І не треба бути мислителем, щоб зрозуміти жидів: нація особлива, як особлива книга їх історії. Справа не в банальному переліку великих імен. Зараз ми є свідками дива: країна, ледь помітна на карті світу, з населенням великого міста, займає в свідомості людей, в щоденній пресі тисячу разів більше місця, ніж на карті. А хіба не диво, в яке десять років тому ніхто б не повірив, [що з країни,] де якщо і є щось священне, то це непорушні кордони — раптом виїжджають люди за викликом в Ізраїль. Це факти, які підносять жидів у власних очах і зводять до мізеру єврейського обивателя, який і далі мріє про тепле місце і нейтральне прізвище.

Єврейської проблеми змалку я не знав. У школу зі мною ходили жидівські діти. Суботу святкували, і ніхто до них не мав жадної претенсії. Проблеми виникли з приходом "перших сов'єтів" у 1939 році — нам сказали, що жидів нема, є євреї. Це поставило в фальшиве становище наш народ, який говорив по-старому, і клясичну літературу, в якій слово "жид" — назва нації, аналогічно, як і в поляків, і самих жидів, котрі посміхалися з привілею називатися по-іншому і жартували: "І це все, що вони нам принесли?" Мої шкільні приятелі ще гостріше відчували проблему: вони змушені були в суботу ходити до школи. Один Бог знає, скільки довелося за рік витерпіти маленькому п'ятиклясникові Іцикові, який носив пейси, молився і не брав пера до рук у суботу (мужне серце, він тримався один).

Вибухла війна, і жидівська проблема заглянула нам у вічі чорними дулами автоматів. Соромно було зустрічатися з однокласниками. Страшно було, коли дехто з батькових приятелів [—жидів], добре знайомих нашій сім'ї, на якийсь час утікали до нас — з гетта на село. Страшно і недоцільно: "Там ще Бог знає, як буде, а тут нагряне гестапо — і смерть". Село ще спало, заціплене жахом, і боялося переховувати навіть власних дітей, яких забирали до Німеччини на роботу (Ніхто ж не вірив, що повернуться!). Хто ж міг уявити, що за рік автомашини зможуть пробиратися до сіл тільки в супроводі танків, що в райцентрі Горохів [німці] повісять на телеграфних стовпах 50 селян (з написом

"бандит") і розкинуть кумедні листівки проти "українсько-сталінських націоналістів", а в 1944 році цих людей опору заклеїмлять "українсько-німецькими націоналістами"? Тут, у таборі, часто переграють минуле. Що було б, якби окупанти запізналися зі своїм страшним злочином лише на один рік? Ясно, де були б ті жидівські хлопці, які в гетті відстрілювалися з пістолів. Розповідають про вірність і гідність тих жидів, які були в УПА. Можна уявити, який міцний фундамент солідарності утвердила б ця спілка двох націй, що раніше лише сподівалися: а може зараз не наша черга першими під косу? Українці схильні ідеалізувати чужих, які широко підтримують нашу національну справу і завжди готові платити взаємністю. Нас так мало пестили чужі своєю увагою чи навіть простим визнанням нашої правди... Один такий факт солідарності перебиває сотні каламутних фактів як: начальник НКВД був з прізвищем Штейн, а поліцей з прізвищем на -енко. Бо, коли б поміняти місцями ці прізвища, було б не легше, [дарма що] друга черга на розстріл має ілюзію про привілей... А найпідліший елемент з неї вискакує виконувати будь-які послуги владі, [особливо] в суспільстві, ідеологія якого орієнтується на міщан і сама розмовляє корисливою мовою міщан.

У суспільстві, враженому негативним принципом — страхом, що стоїть на сторожі незайманости догматів, ненавистю, що лежить в основі віри в прогресивну силу клясової боротьби, брехнею, що служить знаряддям сьогоденної користи, — в цьому суспільстві все пливе на негативних емоціях. Треба мати великий запас любови і душевних сил, щоб не зісковзнути в вічних чергах на ту вичовгану стежку негативних емоцій і полегшених пояснень — звинувачень. Де ж візьметься запас любови в тому селі, в якого забрали традиції, віру, а дали лозунги й плякати? У місті без святинь, без сяючих культурних осередків і без права об'єднуватися птахам з однаковим пір'ям? У тій школі, де мертвий стандарт гасить дитячу усмішку?

Нинішня преса в УРСР у своєму антиукраїнізмі заходить так далеко, що навіть злочин геноциду охоче перенесла б на українців: то тут, то там проскакують "свідки", "документи", які недалекий жидівський міщанин легко прийме за чисту монету (мовляв, "це ж вони самі про себе пишуть"). З другого боку, цю ж пресу, як занудна осіння сльота, обложила антисемітськи приправлена кампанія проти Ізраїлю, де після слів "расизм", "фашизм" уже можна просто лаятися, а зденационалізований український обиватель цими інъекціями ненависти може підживитися... Тим часом власні національні справи [і] теми заборонені, з гіркою заганні в підсвідомість, і вони проскакують звідти льоальним вибухом: "Це все через них!" Сумно, що цю лиху ролю, буває, виконують і ті, що покликані сіяти розумне, добре, вічне. На угоду комусь "зверху" вони нехтують своє національне ество, демонструють індіферентизм до нього і часто залазять на чуже поле, щоб там погавкати на чужих розвінчаних богів. Коли гавкає, тоді наче почуває себе

З економічної історії Галичини

Несторович, В. УКРАЇНСЬКІ КУПЦІ І ПРОМИСЛОВЦІ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ 1920-1945. Торонто (Клуб українських професіоналістів і підприємців), 1977, 242 ст.

Книжку Володимира Несторовича, давніше вчителя середньої торговельної школи і Вищих торговельних курсів у Львові, редактора економічної частини газети "Діло" і головного редактора органу Союзу купців і промисловців у Галичині (в скороченні: СУКІП), — "Торговля і промисл" можна вважати унікальною на українському книжковому ринку вже хоч би тому, що вона єдина на еміграції і в Україні висвітлює розвиток української торгівлі і промисловости на західноукраїнських землях між двома світовими війнами. В праці мало згадано про Волинь, Полісся і Підляшшя тому, що польська влада не дала дозволу СУКІПові розгортати там свою діяльність, а тому їй не можна було зібрати інформації звідти.

Несторович подає досить широко історію постання і розвитку СУКІПу від 1923 до 1939 р. та особливо зупиняється на його видавничій, виховній і вишкільній діялках. У свій розгляд він включає також філії СУКІПу, яких напередодні Другої світової війни було 35.

В час, коли СУКІП розпочинав свою працю, українських купців у Галичині було дуже мало, а промисловців майже не було. Спочатку до нього належали всього 57 купців, а 1939 р. — майже 6000. За обрахунком Несторовича в той час у Польщі було 12.000 українських купців. Польська статистика велася за віровизнанням, а не за національністю, і тому важко встановити точні цифри. Згідно з її даними 1938 р. було в Польщі найбільше купців євреїв (221.193), на другому місці були римокатолики 192.420, на третьому греко-католики 9.778 і православні 9.643. Звичайно, українців було найбільше між греко-католиками і православними, але зараховано туди також білорусів і росіян.

Поруч із СУКІПом великі заслуги для розвитку української торгівлі і промисловости мав Український торговельно-промисловий банк (у скороченні: Промбанк), заснований 1926 р., але розвинувся аж в 1936 р., коли його очолили молоді ентузіясти Атанас Мілянич, Роман Мишик і Володимир Яцишин. З цими двома установами тісно співпрацювало Товариство українських інженерів із своєю секцією розвитку української промисловости. Ідейним лідером українського відроджуваного міщанства був двотижневик "Торговля і промисл", заснований 1934 р. Всім їм Несторович присвячує велику увагу в своїй праці.

”зверху” і боїться відірватися з прив’язі на волю, бо там хапають гицелі.

Казав мені один сіоніст: ”Ваш може зледащіти, спитися, опуститися в побуті, наш же як візьме заданий слід, то хоч його вогнем печи...” Це окреме питання, чий пес псіший, зате я не сумніваюся, якби зараз випустили спеціальну безплатну державну уніформу для стукачів — в наші дні наш одягнув би її ”для авторитету”.

Стеля опустилася так низько, що все виглядає карикатурно і жалюгідно. Але я вірю, що ми знову підіймемось і виживемо там, де б ніхто не повірив.

Досить було холодного просвітку 60-их років, щоб над каламутною офіційною мудрістю з’явилися острівки солідарності між українською і жидівською молоддю. Головне подолати негативний емоційний бар’єр, пересилити негативний напрямок інформаційного потоку, і далі піде здорова течія життя.

Мені вбачається якийсь феномен і в тому, що наш народний педагог [В.] Сухомлинський чи не найбільше перегукується з Янушем Корчаком. Українців окрилює диво відродження Ізраїлю, диво витримки народу, який крізь тисячоліття гонінь зберіг свій дух і проніс волю до вільного життя.

”І ти колись боролась, мов Ізраель, Україно моя” — лунає голос Л[есі] Українки. ”І ти ще встанеш знов, як встав Ізраїль” — відлунює в наших серцях.

Євген Сверстюк

Грудень 1977

Пермські табори

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У статті Івана Коропецького ”Економіка України в 1978 році” (”Сучасність”, 1979, ч. 3), ст. 44, 27-ий рядок згори треба читати ”всього 0,5 відсотків”; ст. 50, 2-ий рядок згори треба читати ”на 100 родин”.

Окремі розділи в книжці присвячені таким темам як організування українських торговельних гуртівень, співпраця і конкуренція українського купецтва на селах із українською кооперацією, боротьба з бойкотом польського суспільства, перепони на шляху до розвитку українського міщанства з боку польської адміністрації і польської преси, ставлення євреїв до зростання українського купецтва, українське торговельне шкільництво і реклама української промисловости шляхом організування "Вистав виробів українського промислу".

Між торговельними школами Несторович не згадав української купецької гімназії "Рідної школи" в Станиславові, відкритої в 1938 р., і Українського кооперативного ліцею Ревізійного союзу українських кооперативів у Львові. Це була вища дворічна школа, що постала 1938 р. для вишколу працівників для української кооперації. Її директором був Ілля Витанович.

Якщо йдеться про студентів-торговельників, то Несторович не згадав, що, крім товариства "Торговельник", у Львові було ще товариство студентів польської Академії закордонної торгівлі, єдиної економічної школи університетського типу на західноукраїнських землях. Головами того товариства по черзі були: Богдан Чайковський, Роман Ільницький і Клявдій Білінський.

Мало сказано в книжці про "Виставу українських промислових виробів" у Львові, влаштовану 1936 р. обидвома згаданими студентськими товариствами. Підписаний був головою організаційного комітету та відкривав її і тому може дати деякі додаткові інформації. Ідея виставки, що зродилася між студентами-економістами, якимось не знайшла зрозуміння ані серед керівників української кооперації, ані СУКІПу. Може тому, що вони не вірили в можливість її здійснення. Тим не менше це була найбільша і найрепрезентативніша виставка української промисловости в міжвоєнному часі, а при тому вона була першою в Галичині. Виставка відбулася в усіх залах третього поверху Українського народного дому на вул. Рутовського. Тривала два тижні. В ній узяли участь усі українські промисловці зі Львова і багато з провінції. Не пригадую вже їх числа, але кількість і якість стендів і експонатів імпонувала і робила приємне естетичне враження. Глядачі, побачивши вироби української промисловости, зібрані разом, були гордими з її досягнень.

На відкриття прийшов Юліян Павликовський від кооперації, але нікого не було від СУКІПу. Несторович згадує про багато інших виставок на провінції. Можливо, що львівська виставка заохотила інших до її наслідування.

З цілком зрозумілих причин (брак матеріалів) у книжці є лише скромні відомості про українську господарську активність в приватницькому секторі під час Другої світової війни. Приємно довідатися від Несторовича, що українці-купці в початкових місяцях німецької окупації Львова спромоглися задовольнити торговельні потреби міста

своїми власними силами. Всіх наших купців у Львові в той час було 261. Книжка закінчується життєписами видатніших українських купців 19-20 сторіч і меценатів з українського міщанства. Цінним доповненням книжки є 20 сторінок фот і карикатур Е. Козака з життя купців Галичини. Показчик імен має 14 сторінок, а бібліографія 26 позицій. З методичного погляду книжка написана бездоганно. Вона є поважним вкладом в історію Галичини.

Роман Ільницький

Сербський журнал про Довженка

Двомісячник Союзу соціалістичної молоді Югославії "Ideje" (Ідеї), Београд, червень 1978, ч. 1-2, подає статтю про Довженка й переклад частини його "Щоденника" (1943-1956) під заг. "Повість полум'яних літ" (ст. 125-171). Автор статті та перекладу вже відомий читачам, "Сучасности" з інших перекладів — Срджан Джурджев Рашковіч.

Даючи огляд життя і творчости Довженка, автор пише:

Все Довженкове життя пройшло у безмежному стражданні, саможертві, радості та тривозі за долю його народу, України, і через те оправдано можемо поставити знак рівности між Радянською Україною і ним самим.

Рашковіч наводить думку Р. Новаковіча про "Землю", яку "перший раз висвітлено за кордоном допіру 1931 р. «Земля» це останній німий фільм, який успішно міг змагатися з насталим звуковим фільмом".* Від себе автор каже, що "Довженкова «Земля» без сумніву, являє собою шедевр світового кіномистецтва".

Далі автор підкреслює, що Довженко, "звиклий до творчої свободи та сміливости 'революційного романтизму'", не міг "розібратися в догмах соціалістичного реалізму... Йому перешкоджало 'ідеологічне незнаходження', невідповідні умови праці, що їх давав йому Мосфільм, і все частіші напади урядової критики". Кіноповість «Україна в огні», через "ідеологічні кліші", опублікована аж 1966 р., накинула йому примусову мовчанку.

Автор подає докладний список Довженкових фільмів (режисери, головні артисти, кіностудії). З Рашковічевих приміток довідуємося, що частини "Щоденника" опубліковано словінською мовою: А. Dovženko, "Življenje in delo" (Життя і творчість), Любляна, 1965, а часопис "Студент", Београд, грудень 1974 – січень 1975, чч. 30-31, опублікував: О. Р. Doženko, "Dnevnik i knjige beležaka" (Щоденник і нотатники) в перекладі теж С. Дж. Рашковіча.

(аі)

*R. Novaković, Istorija filma. Београд, 1962.

Лірник співає про смерть

Смотрич, О. ЛІРНИК. Торонто (сам видав), 1976, 27 ст.

Про смерть, — осередково чи принагідно, — либонь у кожного поета: "Така давня знайома — смерть" (Євген Сверстюк); "Смерти крило мені має у млі" (Авенір Коломиєць); "Дихання смерти відчував шалене" (Ігор Качуровський). Такі виписки можна помножувати і закінчити ствердженням Володимира Свідзінського

Я знаю: усе вмирає.
Квітка у полі,
Дерево в лісі,
Дитина в місті...

Але центрально про смерть — у творчості Олександра Смотрича, а згущено — у його "Лірнику". Мова про тонесеньку книжечку, про дев'яту його збірку, одну з тих, що їх не відшукати у книгарнях. Автора також не відшукати, навіть у двох томах "Координат", антології сучасної української поезії на Заході. Не знайти його й у телефонній книзі Торонта, міста, де він викладає щось про музику. І прізвище його, звичайно, не Смотрич. Смотрич — річка на Поділлі, так, як Ізарський від підальпійської річки у Німеччині.

Смотрича відкрив кілька років тому Ю. Ш. статтею "Про Самвидав на іншому континенті" ("Сучасність", 1975, ч. 9), вказавши на такі його теми, як Росія, ненависть, презирство та на його мистецьке обличчя. Стаття підкреслила своєрідність Смотричевих образів, варіації традиційних тем, іронічну пародійність та, як висновок, несподівані можливості модерної поезії.

Відтоді у світ з'явився "Лірник", де особливо наголошено, що все вмирає, де підкреслено те, що було принагідно в інших збірках Смотрича:

Коли нарешті з цього світу
слідом за іншими
я в небуття піду —
все буде, знаю, чисто й просто,
як на порожньому екрані уночі,
коли не демонструється кіно.
Це буде саме так, хоч як би це
банально не було.

Або:

і знову буде все, як до мого
народження було,
чи, просто кажучи, —
мене не буде.

З перервою у десять років з'явилися дві збірки поезій з однаковою назвою "Лірник". Давня Василя Барки і молодша Смотрича. Збірки різняться розміром, мистецьким висловом і світобаченням. Барчин лірник співає про вічність у Бозі. Отримавши ліру від ясного Аполлона, він сповіщає, навіть у частих віршах про голод, "з гробу воскресену радість" і запевняє, що "пройдуть і дощі, і холод мертвий і година грізна", він, як Перебендя, тугу розганяє. Для Барки смерть — кінцевий крок тимчасового блукання по землі, брама у інший світ.

Смотричів лірник пригадає людям, що "холод мертвий" неоминальний, що перебування у землі відвічне. Лірник примостився на ярмарку, під корбою його ліри марненькі струни все про те саме, але біля нього особливо насторожені слухачі. Це ті, у кого "душа в скорботі та сумна", хоч вони радше знайдуть утіху в псалмі лірника Барки, а не Смотрича, якому "життя — не вартий Господа вертеп".

Мій лірнику —
хоч ти й сліпий, та знаєш,
.....
як поодинці всі туди підем,
звідкіль ні грішники,
ані святі ніколи
не вертаються.

Думки у Смотрича "сумні та невеселі": про те, як крутиться земля з могилами його дідів-прадідів, як

заховані в землі
кістки —
летять і крутяться, мов дітлахи
в святковий день
на каруселі.

Із-під розмитої землі вилазять людські ребра — "гріються на сонці";
прийде пора, і бабу

в труну з дошок старої клуні покладуть
і на руках, сини й онуки,
на кладовище тихо
однесуть.

Навіть скрипки у скриньках "нагадують гроби, а менші — гробики".

Так торкається Смотрич однієї з найглибших таємниць — буття, — зникання у безвісті; книжечка, зрівноважено, примирливо стверджуючи наявність небуття, виростає в проблемний твір.

Зрозумів би Смотрича Богдан Антонич, у дечому протилежний (його дім був не тут, "мабуть аж за зорею... Тут був я тільки принагідним гостем. До інших зір молитимусь..."), у дечому зближений. Так у творі про незнищенність матерії Антонич добачив, як

вугіль з наших тіл цвістиме чорним квітням,
задзвонять в моє серце джагани в копальні.

Про смерть часто в творах емігрантів (може ще більше в СРСР), де смерть — вияв героїства або завершення мук. Смерть у боях, на допитах, у в'язницях, у "таборах смерті". Розсівачі смерті і ті, що бачили смерть, не торкаються її як проблеми. Типова znana реакція Сталіна на телефонічне побажання Бориса Пастернака розмовляти з ним про "життя і смерть". Сталін мовчки відклав слухавку.

"Лірник" не співає про смерть у подвигу, очайдушності, жорстокості, болі. Його смерть у фокусі, але віддалена. Іншим смерть була впритул. Японці масово кінчали самогубством, програвши війну, старогейрейські зелоти вбивали один одного, щоб не дістатися римлянам, вояки УПА висаджували себе в бункерах. Ахматова кликала смерть-вибавительку:

Я жду тебе — від горя бездихання.
Мій дім відчинений, і згашені вогні —
Приходь, така проста і пожадана.
Так, прибори який завгодно вид,
Влети отруєним снарядом,
Чи з гиркою прийди, скрадливо, як бандит,
Чи задуши тифозним чадом.

(переклад Б. Олександрова)

Лірник знає, що смерть неминуча, але покищо іншим, не мені, тож про неї можна згадувати байдуже. Життя пливе і без того, хто помер.

Деь хтось помер —
це просто значить, що комусь
вже вибігли всі ночі й дні...
А вулицями бігають
веселі пси...
.....
Лишать на сонці весело,
до золота натерті, у мільтона
гудзики...

Як яось сказав візник: "Куди не поганяй, все ближче ями". І так у кожній збірці Смотрича, — "ми всі там будемо ... один живий другого потішає" ("У похоронному заведені"). Цей "один живий" міг би повторити вислів Віктора Гюго про те, що "кожен живе під вироком на смерть, з невиявленою відстрочкою".

Чотирнадцять "нікому не потрібних оповідань" Смотрича зуться "Буття". Заголовок збірки хизувальний, бо оповідання потрібні, й вони не так про буття, як про смерть. Про омертвілих живих людей. "Як подумаю про своє життя, то його якби й не було. Спочатку — зарано, а потім — запізно й нічого посередині". Це розмовляють про життя жінки, а їхню розмову підслухав автор, що з таких підслуховань набирає мудрости: "Кохання, як і смерть [без смерти, як і без музики у

Смотрича не обійтися] — байдуже, чи одне перемагає інше, чи ні — однаково фатально безнадійні явища”. І, дійсно, батько півмертвий зо страху, мати неперестанно розбирає сьомий вальс Шопена, а сусіди, бачачи, що син шось пише, переконані, що це на них доноси: “Отець інтелігент, а він така сволота!”

Справи не міняє, що півмертві прагнуть жити. Марія Павлівна (“Заводь”) вирощує в баньці чудодійний гриб, поливає його чаєм, згіджує рідину і “з альхемічною таємничістю ця рідина ложка по ложці споживалася ... в солодкій надії пережити всіх і навіть, чого доброго, обрїсти таке-сяке безсмертя”. Степан Харитонович також прагне безсмертя (“Заповіт”), тож записує свого трупа інститутіві медицини. “Нехай у трохи зміненому вигляді та формі, але буду”. Від сусідів він отримав прїзвисько “живого трупа”. Лист-подяку за свого майбутнього трупа Степан Харитонович вставив до рамки і повісив над ліжком. Смерть, думалося йому “може бути не банальною, а цілком плодотворною річчю”. Пізніше він ствердив, що виразніше його особистість буде виявлена пам’ятником на кладовищі, “Інакше я не факт, а лише якийсь фантом, який, чого доброго, можуть подумати, ніколи й не існував...” Інший персонаж, Іван Родіонович, постановив умерти, але не може усвідомити, що його не буде: “Ані імени тобі, ані по-батькові [...] аджеж я був, жив, щось думав, почував. І раптом нема”. Допасовано до його роздумувань, навінулося йому з “якоїсь дурацької народної пісні”:

Ой, був та й нема,
та й поїхав до млина.

У баби, у тієї, що її сини й онуки покладуть у труну, душа “чорна і зла”, у “сусідів”, що про них часто в оповіданнях, вона сіра і зла. Знищивши доносом людину і знаючи, що заарештовані не повертаються, сусіди присвоюють його речі. “Ану, краще пособить, Варваро Митрофанівно! — сказав інвалід і почав тягти першу шафу до дверей”.

Про знищених і взагалі про тих, кого нема, відразу забувають. Людину забрали, його шафу потяг інвалід. “З того часу про Івана Павловича, принаймні в наших околицях, не було чути. А зрештою, ним ніхто й не цікавився”.

Пригадую —
я помирав... Сусіди
матір пошепки питали:
— А як ваш там, синок? Ще
не помер?

Лірник і про такий світ,

коли мерці живіші за живих,
і все, що ще живе, потроху умертвляють.

Мерці живіші за живих. У живих душа чорна і зла, але все таки книжка оповідань має заголовок “Буття”. Автор, здається, затримав для

себе оптимістичне —

Приходить — старість смерть —
тебе журба і радість
виповнили вщерть!

та

Я все про смерть —
тремтячими холодними устами,
і все ж люблю життя
я до нестями.

Життя. Роки, що їх розтрачено.

Мій Господи,
дозволь мені лишень
узять з собою в потойбічний
світ,
усі ті дні,
що мною тут були,
дурним,
пропущені.

Дні могли б виповнитися хоча б музикою, "... а я не можу жить без музики... Ця музика сягає вищих сфер..."

Чи буде колись збірка про музику вищих сфер? Можливо, бож
Смотрич доглянув у розколенім небі два крила,

одне, як янгола крило,
друге — од чорноти усе
посатаніло.

Ніби немає абсолютного антижиття, ніби й не страшно переступити останній поріг:

Я знатиму, що вже помер,
коли все зробиться ясним
без слів, як музика...

Навіть радісно —

... помирати треба, щоб почуть,
як у дитинстві, над собою
солонку пісню колискову
й так само солонку заснуть.

І коли

люди в яму спускають,
загребуть,
а ти, либонь, подумаєш —
Ну ось — нарешті
я прийшов додому.

Ніби Маланюківське:

Павза розшириться
у велике мовчання
Перед побаченням
— Назавжди!

Ніби Фоєрбахівське: "Не бійся смерти. Бож ти оселишся на батьківщині".

Гранична стисненість вислову, найприродніші діалоги, що часто переходять у монологи, виростання авторових ремарок з світогляду і мови його персонажів. І поруч виняткові спотикання у пласкість Дем'яна Бедного, — хоч би у вірші про лаврських монахів у Другій збірці. Така особлива постать Смотрича з його доречними вульгаризмами, чорнотою одерев'янілих душ, несподіваністю язних крил.

У своїх суперечностях, у перетинанні різних площин мистецького світобачення Смотрич творить осамітнено,

..... недарма
лісні божественних старців
дуєтом не співаються.

Іван К-ий

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

ПРОБЛЕМА ЗБРУЧА НА ЕМІГРАЦІЇ

Вельмишановний Пане Редакторе!

Чи засиплемо Збруч? — Дуже шаную п-і Гуменну за її невсипущу письменницьку працю, зрештою був я одним з тих, що причинилися до появи її перших трьох томів "Діти Чумацького шляху". Однак її оповідання "Щілина — провалля... безодня?" вміщене в "Сучасності" ч. 2 за лютий ц. р. далі поглиблює проблему "східняки" — "західняки". Чи не краще, якби "Таня" переконала "Журжинську" і довела до співжиття родин?, а так що — "провалля"!?

З пошаною
Ярослав Клим

Редакція вітатиме інші відгуки на оповідання Докії Гуменної.

На нашій не своїй землі

“Український історичний журнал” за червень 1978 р. вмістив рецензію Я. Ісаєвича на книжку С. Висоцького “Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI-XVII вв.)”, Київ: в-во “Наукова думка”, 1976, 456 ст. Книга охоплює 292 написи-графіті, 98 з яких були опубліковані 1966 року тим же автором у книжці (теж російською мовою) “Древнерусские надписи Софии Киевской XI-XIV вв.”, та дає палеографічну та джерельну аналізу описаних і досліджених кириличних написів. Як пише рецензент: “Особливо цінною знахідкою була абетка, що включає 23 літери греського альфавету (крім ‘псі’), а також кириличні літери Б, Ж, Ш, Щ”. Висоцький намагається довести, що такий склад абетки відбиває один з раннях етапів формування східнослов’янської писемности.

■

Для відзначення т. зв. 325-річчя “возз’єднання” Росії з Україною по Україні пройшла хвиля висвітлення російських фільмів (“Робітнича газета” від 1 березня ц. р.). У Києві показували десять кінопрем’єр із студій РРФСР впродовж тижня “свята кіна”. Такі ж покази відбулися у Львові, Харкові і Хмельницькому; у цих містах на показах були присутні актори фільмів.

■

1982 рік визначено як 1500-ий від заснування Києва, і для відзначення річниці члени вже створеного організаційного комітету провели перші засідання (“Молодь України” від 4 березня ц. р.). На засіданні, яким проводив член Політбюра ЦК КПУ і голова Ради Міністрів УРСР О. Лященко, “визначено головні напрямні підготовчої роботи”, а О. Ботвина, член Політбюра і перший секретар Київського міськкому партії, повідомила “про основні організаційно-політичні заходи”, намічені для проведення ювілею міста.

■

У київському видавництві “Наукова думка” побачила світ минулого року популярна книжка “Ім’я вашого міста” Ю. М. Кругляка (“Сільські вісті” від 23 березня ц. р.). Автор інформує в книжці про час заснування й походження назв міст і селищ міського типу УРСР, подаючи наукові твердження про історію назв або наводячи припущення науковців, гіпотези, легенди чи перекази про назви. В огляді книжки пера Л. Шахової, пояснюється, між іншим, що “Красноармійськ у Донецькій

області, Красний Луг — у Ворошиловградській, Красноград — у Харківській, — у назвах цих міст відбито сонце нового світу, яке засіяло в Жовтневі дні 1917 року. Від слова 'червоний', по-російськи 'красний', походять ці назви". На думку рецензентки, книжка "стане в пригоді науковцям, краєзнавцям, учителям, юним історикам та географам, усім, хто вивчає або просто цікавиться історією рідного краю".

Журнал "Художнє життя", що виходить раз на два місяці, вмістив у ч. 2 за 1978 р. коротку статтю Г. Попова п. н. "Майстрі Дружківського фарфорового заводу", в якій описано виробу фабрики за проектами В. Ковальчука й С. Федяєва, провідних спеціалістів-художників заводу. Вироби цього заводу — вази, підставки, чашки, сервіси тощо — продаються, за Поповим, в Україні, Росії, Білорусі та Грузії. Автор навіть такий приклад творчості художника: "Декоративна тарілка В. Ковальчука 'Лісова пісня' виконана в традиціях російського фарфору [порцеляни] початку 20-их років, але тема тут українська, близька автору, захопленому творами Лесі Українки. Продовжує цю лінію у творчості художника велика ваза, присвячена пам'яті Лесі Українки, з трьома зображеннями по тулову — портрет поетеси і два сюжетних зображення Мавки".

"Український історичний журнал" повідомив у випуску за жовтень м. р. про створення Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР. 100 науковців новоствореного інституту відповідатимуть за "широке дослідження зарубіжної тематики". Вони працюватимуть у трьох головних секторах: 1. міжнародні економічні відносини і науково-технічні проблеми, 2. соціальні проблеми і національні відносини, 3. проблеми зарубіжних ідеологічних течій. Пояснюючи завдання перших двох секторів, журнал пише, що (перший) "займатиметься вивченням питань соціалістичної інтеграції, економіки сучасного капіталізму і міжнародних економічних відносин, екології і наслідків науково-технічної революції". Об'єктом другого сектора будуть "проблеми розвитку європейських соціалістичних держав, країн Західної Європи і Америки, молодих незалежних країн, що розвиваються. У цей же сектор входитимуть відділи інституту, розташовані в містах Ужгороді та Чернівцях". Головою інституту призначили члена-кореспондента АН УРСР А. М. Шлепакова.

Юрій Майський

3 життя українців у світі

29 березня ц. р. затверджено підписами документів постанови першої катедри українських студій при Торонтському університеті (Канада). Представники Федерації українських професіоналістів і підприємців, зібравши 300 тисяч доларів на катедру, підписали договір з представниками канадського уряду, який прийшов на допомогу заснуванню катедри з такою ж сумою фондів. Федерація опісля підписала угоду з речниками Торонтського університету про створення катедри, яка розпочне працю після закінчення збірки ще додаткових 400 тисяч доларів. Відсотки з повної суми одного мільйона долара оплачуватимуть професора катедри та інші її видатки.

Десять з дев'ятнадцяти канадців українського роду здобули перемогу в виборах до легіслятури провінції Алберта (Канада) 14 березня ц. р. З усіх 79 виборчих округ у провінції, 74 вибрали послів Прогресивно-консервативної партії, що цим утретє підряд виїшла переможцем. Дев'ять канадців-українців стали послами в рядах урядової партії — а один посол належить до опозиції уряду як член партії Суспільного кредиту.

У Нью-Делі (Індія) 20-21 грудня м. р. відбувся 10-ий Міжнародний конгрес антропологів і етнографів. На конгресі з доповіддю про групи крові в українців виступив Мирослав Драган, член НТШ в Америці. Доповідь з'явилася в "Резюме доповідей 10-го конгресу антропологів і етнографів".

Мистець Темістокль Вирста з Парижу побував на американському континенті з збіркою своїх картин. Виставки проходили в Нью-Йорку в приміщеннях Об'єднання мистців українців в Америці (31 грудня 1978 р. до 7 січня ц. р.), в Оттаві (Канада) у виставковій залі міської ратуші на закінчення "Українського тижня" для відзначення Січневих роковин (30 січня до 2 лютого) і в Торонто (Канада) в приміщеннях галерії "Фокус" (4-18 березня).

Уперше протягом майже сторічного замешкання українців у Югославії побачили світ підготовані на місці підручники української мови

("В'єсник", Загреб, від 18 лютого ц. р.). Книжки "Рідна мова" (укладачі Слава Біленька й Василь Стерхалюк) і "Мости" (Микола Ковач і Іван Терлюк) заступлять імпортовані книги, друковані в ЧССР і на Україні, які "не відповідали потребам українців у Югославії". "Рідна мова" містить ілюстрації українського маляра-аматора Василя Присташа. За "В'єсником" "Рідна мова" — книга величезної ваги для збереження рідного слова серед українців у Югославії. До цієї книги залучено про культуру мови, співи та виконання п'єс". Нові підручники, призначені для 3-ої і 4-ої класи десятирічних шкіл, містять також розділи про літературу.

Румунське видавництво "Критеріон" наприкінці м. р. видало другий том творів Сильвестра Яричевського, а також "Оленський цвіт", збірник усної народної творчості українців Румунії, що зібрав Іван Ребощапка.

У варшавській галерії і театрі "Студіо" проходив у листопаді м. р. т. зв. тематичний бльо́к на тему процесів і творів аванґардного мистецтва. Організатори підбрали для цього програму присвячену кіномистецтву 20-их років, в якій висвітлили також фільм О. Довженка "Арсенал". Газета "Наше слово" (Варшава) це так прокоментувала: "На жаль, інформація про творчість О. Довженка була надто вузькою, не точною. До того ж присутнім показано американську копію 'Арсеналу' з найкраще поданим англійською мовою перекладом. Переклад з англійської на польську ще більш поглибив цю плутанину". На майбутнє газета радить користатися з польських перекладів фільмів.

В Ізраїлі появилася 1978 р. збірка "Поэзия в концлагерях" ("Поетія в концтаборах") головне російською мовою, видана Дослідним центром в'язниць, психіатричних в'язниць і концентраційних таборів СРСР, яким завідує в Ізраїлі колишній політичний в'язень А. Шифрін. Збірка містить вірші, разом з особистими даними політичних в'язнів; між опублікованим матеріалом є вірші українською мовою І. Світличного, Ірини Сенік, Є. Сверстюка, В. Стуса. На обкладинці малюнок політичного в'язня А. П.

Ю. М.

3 міжнародної хроніки

Переслідування членів національного й релігійного рухів опору продовжуються в СРСР безперервно, хоч відомості про них набувають меншого розголосу на Заході в порівнянні з т. зв. "судами" минулого літа ("Дейлі телеграм", Англія, від 13 березня ц. р.). Кореспондент газети інформує про широкозастосовані обшуки помешкань правозахисників, в результаті яких один член руху — український історик Михайло Мельник вчинив самогубство (цю вістку принесла також газета "Нью-Йорк таймс" від 13 березня). Двох вірних Незалежної церкви семидесятників, яка не є під контролем влади СРСР, мають поставити перед суд. Одному з них, голові церкви, 83-річному Владімірові Шелкову, закидають розповсюдження "наклепів з наміром знеславити Радянську владу", за що йому грозить 5 років позбавлення волі.

Недавно прибулий із СРСР до США Євгеній Рубін у статті для газети "Нью-Йорк таймс" (від 12 листопада м. р.), описує деякі з привілеїв, якими користуються кращі радянські спортсмени, в наслідок чого вони, на думку автора, стають ще одним реклямним товаром для прославлення радянської системи. Спортсмени — сильні, гнучкі, засмагли і непоборні — мають персоніфікувати світові і своїм людям стиль радянського життя. Кожним рекордом, кожною перемогою, кожним голом спортсмен має демонструвати, що радянські люди найсильніші, найшвидші і найграційніші". Це, за Рубіном, один з найулюбленіших засобів радянської пропаганди. "Спорт ... приступний усім, і його завдання всім зрозумілі. Немає ж змагань для вибору найкращого науковця чи найздібнішого письменника чи найгуманнішого (чи найменш гуманного) уряду. Але в спорті все можна виміряти і все відбувається перед захопленою публікою". Упривілейовані спортсмени одержують на багато вищу платню, ніж звичайні робітники, їм не важко одержати пропуску в Москві, їх менш суворо карають за кримінальні злочини, їм дозволено довозити до СРСР заборонені закордонні вироби для перепродажу на чорному ринку. Уряд сприяє їм у всьому, щоб мати рекламу з усім задоволених "молодих чоловіків і жінок, що живуть у першій в історії світу соціалістичній країні". Не диво, заявляє автор, що спорт так само, як література, мистецтво і масові засоби комунікації є під наглядом відділу агітації і пропаганди ЦК компартії. Із цих причин Рубін заохочує західних спортсменів не брати участі в Олімпіаді 1980 р., бо "країна-господар наступної Олімпіади провадить невгавний наступ на свої конституційні свободи і на тих, що їх обстоюють".

Ю. М.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Віра Вовк*: Меандри; Черевики.
- 9 *Улас Самчук*: Оффенбах, 1945.
- 26 *Юрій Коломиць*: Шість поезій.
- 31 *Іван Кошелівець*: З іскрою донкіхотства в серці.

ТЕАТР І МУЗИКА

- 44 *Василь Витвицький*: Станіслав Людкевич зблизька.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 59 *РМт.* 325: Las Goyescas de Kiev.
- 67 Розмова з Валентином Морозом.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 75 *Кронід Любарський*: Відкритий лист Вікторові Богуславському, членові редколегії журналу «22».

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 81 *Василь Гришко*: Незавершена соборність і народження всеукраїнства.

ЖИТТЯ В НЬЮ-ЙОРКУ

- 101 *Богдан Бойчук*: Цікавий лист.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 107 *Євген Сверстюк*: Зерна українсько-ізраїльської «солідарности».
- 113 Просимо виправити.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 114 *Роман Ільницький*: З економічної історії Галичини.
- 116 (аі): Сербський журнал про Довженка.
- 117 *Іван К-ий*: Лірник співає про смерть.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 122 *Ярослав Клим*: Проблема Збруча на еміграції.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 123 *Юрій Майвський*: На нашій не своїй землі.
- 125 *Ю. М.*: З життя українців у світі.
- 127 *Ю. М.*: З міжнародної преси.

Адреси інших представників

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasyluk
Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
c/o Oiring
Shimshon 692 7
Askelon
- Канада** Nina Hnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA
- США:** G. Lopatynski
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokok
alte Landstrasse 22
8803 Rüslikon
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Умови передплати місячника "СУЧАСНІСТЬ"

на 1979 рік

одне число: річно:

Австралія	2. —	20. — дол.
Австрія	35. —	350. — шил.
Англія	0.95	9. — фун.
Аргентина	1000. —	10000. — пез.
Бельгія	80. —	800. — бфр.
Бразилія	5. —	50. — н. круз.
Венесуеля	2.75	25. — ам. дол.
Голляндія	5.80	55. — гул.
Ізраїль	8. —	80. — із. ф.
Канада	2.75	25. — ам. дол.
Німеччина	4.90	48. — н. м.
США	2.75	25. — ам. дол.
Франція	11. —	100. — ф. фр.
Швейцарія	4.60	46. — ш. фр.

Журнал виходить 11 разів на рік.
Двомісячне число за липень-серпень
коштує подвійно.

Додаткові кошти пересилання нашого
журналу летунською поштою до Канади і
США становлять 12. — ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для влат: *Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Karlsplatz 8/III, 8000 München 2*

Bankkonto: *Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457*

Postscheckkonto *PSchA München
Kto Nr. 22278-809*

НОВІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТІ"

ІВАН СВІТЛИЧНИЙ

ҐРАТОВАНІ СОНЕТИ

Мюнхен 1977. 120 стор. Обкладинка і портрет автора — Любослава Гуцалюка. Передмова Івана Кошелівця.

Ґратовані сонети — це перша збірка автора. До часу свого останнього ув'язнення Іван Світличний займався літературною критикою і перекладами, зокрема з французької мови.

Книжка упорядкована самим автором. До неї ввійшло 63 сонети і 12 віршів. Збірка написана в ув'язненні й у ній переважають в'язничні мотиви.

Ціна: 4.- дол.

ВАСИЛЬ СТУС

СВІЧА В СВІЧАДІ

П о е з і ї

Мюнхен 1977. 128 стор. Обкладинка Христини Гориславської.

Скульптурний портрет автора — Б. Довганя.

Упорядкування Марка Царинника і Вольфрама Бургардта. Передмова Марка Царинника.

Найбільший розділ у збірці займають "Вірші з в'язниці", до якого ввійшло 65 досі недрукованих поезій, написаних у таборі в 1972-1976 роках. Є також переклади німецьких поетів, зокрема Р. М. Рільке та вибрані вірші зі збірок *Зимові дерева* (збірка була відкинута видавництвом "Радянський письменник" і появилася в Бельгії в 1970 році у видавництві "Література і мистецтво") та *Веселий цвинтар*, яку забрали у В. Стуса під час арешту і з якої автор відтворив 5 поезій з пам'яті.

Ціна: 4.- дол.